

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

ERMENİSTAN'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN TEHCİRİ

Yüksek Lisans Tezi

Musa ALİYEV

Danışman

Doç. Dr. Kenan AYAR

SAMSUN
2022

**T.C.
ONDOKUZ MAYIS ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANA BİLİM DALI**

ERMENİSTAN'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN TEHCİRİ

Yüksek Lisans Tezi

Musa ALİYEV

Danışman
Doç. Dr. Kenan AYAR

SAMSUN
2022

TEZ KABUL VE ONAYI

Musa ALİYEV tarafından, Doç. Dr. Kenan AYAR danışmanlığında hazırlanan “Ermenistan’da Yaşayan Türklerin Tehciri” başlıklı bu çalışma, jürimiz tarafından 11.02.2022 tarihinde yapılan sınav sonucunda oy birliği ile başarılı bulunarak Yüksek Lisans Tezi olarak kabul edilmiştir.

	Unvanı Adı Soyadı Üniversitesi Ana Bilim/Ana Sanat Dalı	İmza	Sonuç
Başkan	Prof. Dr. İsmail BALCI Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı		☒
			Kabul ☐ Ret
Danışman	Doç. Dr. Kenan AYAR Ondokuz Mayıs Üniversitesi İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı		☒
			Kabul ☐ Ret
Üye	Doç. Dr. Abdurrahman OKUYAN Bayburt Üniversitesi Siyer-i Nebi ve İslam Tarihi Ana Bilim Dalı		☒
			Kabul ☐ Ret

Bu tez, Enstitü Yönetim Kurulunca belirlenen ve yukarıda adları yazılı jüri üyeleri tarafından uygun görülmüştür.

ONAY
... / ... / ...
Prof. Dr. Ali BOLAT
Enstitü Müdürü

BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI

Hazırladığım Yüksek Lisans tezinin bütün aşamalarında bilimsel etiğe ve akademik kurallara riayet ettiğimi, çalışmada doğrudan veya dolaylı olarak kullandığım her alıntıya kaynak gösterdiğimi ve yararlandığım eserlerin Kaynaklar'da gösterilenlerden oluştuğunu, her unsurun enstitü yazım kılavuzuna uygun yazıldığını ve TÜBİTAK Araştırma ve Yayın Etiği Kurulu Yönetmeliği'nin 3. bölüm 9. maddesinde belirtilen durumlara aykırı davranılmadığını taahhüt ve beyan ederim.

İmza
01/02/2022
Musa ALİYEV

TEZ ÇALIŞMASI ÖZGÜNLÜK RAPORU BEYANI

Tez Başlığı: Ermenistan'da Yaşayan Türklerin Tehciri

Yukarıda başlığı belirtilen tez çalışması için şahsım tarafından 04.02.2022 tarihinde intihal tespit programından alınmış olan özgünlük raporu sonucunda;

Benzerlik oranı : % 17
Tek kaynak oranı : % 4 çıkmıştır.

İmza
10/02/2022
Doç. Dr. Kenan AYAR

ÖZET

ERMENİSTAN'DA YAŞAYAN TÜRKLERİN TEHCİRİ

Musa ALİYEV

Ondokuz Mayıs Üniversitesi

Lisansüstü Eğitim Enstitüsü

İslam Tarihi Ana Bilim Dalı

Yüksek Lisans, Eylül/2021

Danışman: Doç. Dr. Kenan AYAR

Tezimizin amacı daha önce bugünkü Ermenistan topraklarında yaşayan Türklerin Ermenilerin baskı ve şiddet politikalarıyla Ermenistan dışına göç ettirilmeleri hadiselerini tarihi veriler çerçevesinde ele alıp sebep ve sonuçlarıyla ortaya koymaktır. Ermenistan'dan Türklerin göç ettirilmesi geniş bir şekilde ele alınarak bu olaylarda Rus yönetimlerinin politikaları ve etkileri de incelenmiştir.

Revan, Rusların hakimiyeti altına geçtikten sonra Ermeni vilayeti kurulduğunda bölge nüfusunun çoğunu müslümanlar oluşturuyordu. Bu aşamadan sonra Ruslar bölgede Ermeni nüfusunu artırmak için İran ve Osmanlı topraklarından onbinlerce Ermeni bölgeye getirip yerleştirdiler. Buna karşılık müslüman Türklere karşı baskıyı artırdılar. Rusların Ermenilerle işbirliği yaparak uyguladıkları politikalar sonucu zaman içinde demografik yapı Türklerin aleyhine değişmeye başladı.

Rus Çarlığının bölgedeki nüfusu azalmaya başladığında Ermeniler Ermenistan devletini kurmak için Türklere karşı baskı ve şiddet politikalarını artırdılar. Bunun sonucu "Büyük Ermenistan'ı" kurmak için Türklerin ilk planlı tehcir (göç ettirme) hareketi 1828-1880 yılları arasında gerçekleşti. Türkler daha sonra 1905-1917 yılları aralığında güç tatbik edilerek kendi topraklarından çıkarıldılar. Bu süreç 1920-1930, 1948-1953 ve 1988-1989 yılları arasında devam etmiştir.

Anahtar Sözcükler: İslam Tarihi, Türk Tarihi, Azerbaycan Türkleri, Kafkasya Bölgesi, Revan.

ABSTRACT

DEPORTATION OF TURKS LIVING IN ARMENIA

Musa ALIYEV

Ondokuz Mayıs University

Institute of Graduate Studies

Department of İslamic History

Master, September/2021

Supervisor: Assoc. Prof. Dr. Kenan AYAR

The aim of our thesis is to deal with the events of the Turks living in the territory of today's Armenia, the migration of Armenians out of Armenia with the oppression and violence policies, within the framework of historical data, and to reveal the reasons and results. The expulsion of Turks from Armenia has been extensively discussed, and the policies and effects of the Russian administrations in these events have also been examined.

When the Armenian province was established after Revan came under the rule of the Russians, most of the population of the region was Muslims. After this stage, the Russians brought tens of thousands of Armenians from Iran and Ottoman lands to the region in order to increase the Armenian population in the region. In turn, they increased the pressure against Muslim Turks. As a result of the policies implemented by the Russians in cooperation with the Armenians, the demographic structure began to change to the detriment of the Turks over time.

When the population of the Russian Tsardom began to decrease in the region, the Armenians increased their policies of oppression and violence against the Turks in order to establish the Armenian state. As a result of this, the first planned deportation (immigrating) movement of the Turks to establish the "Greater Armenia" took place between 1828-1880. The Turks were then driven out of their own lands by force between 1905 and 1917. This process continued between 1920-1930, 1948-1953 and 1988-1989.

Keywords: History of Islam, Turkish History, Azerbaijani Turks, Caucasus Region, Revan.

TEŞEKKÜR

Öncelikle danışmanlığımı üstlenen, Yüksek Lisansa başladığım andan bitirinceye kadar hem konu seçiminde hem de tezin yazım sürecinde yardımlarını esirgemeyen sayın Doç. Dr. Kenan AYAR hocama Őükranları sunuyorum.

Tezimin Azerbaycan'daki yazım sürecinde daima desteklerini gördüğüm makale ve kitaplarından çokça istifade ettiğim saygıdeğer hocam sayın Doç. Dr. İrade MEMMEDOVA'ya müteŐekkirim.

Tez yazımı gibi çetin bir dönemde bana yardımcı olan, motive eden başta ailem olmak üzere desteğini gördüğüm tüm mesai arkadaşlarıma Őükranlarımı arz ediyorum. Tez yazım sürecinde Azerbaycan vatandaŐı olduğum için Türkiye Türkçesini kullanmada hatalarımı düzeltme konusunda yardımlarını esirgemeyen Metin ŐANLI'ya ve çalışmamda emeği geçen tüm dostlarıma teşekkür ediyorum.

Musa ALİYEV

İÇİNDEKİLER

TEZ KABUL VE ONAYI.....	i
BİLİMSEL ETİĞE UYGUNLUK BEYANI.....	ii
ÖZET	iii
ABSTRACT.....	iv
TEŞEKKÜR	v
1. GİRİŞ	1
1.1. Araştırmanın Konusu.....	1
1.2. Araştırmanın Amacı.....	2
1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları.....	2
2. ERMENİSTAN DEVLETİ OLUŞMADAN ÖNCE REVAN.....	4
2.1. Revan Hanlığı	4
2.1.1. Tarihi	4
2.1.2. Hüseyin Ali Han Dönemi	7
2.1.3. Kulam Ali Han Dönemi	8
2.1.4. Muhammed Han Dönemi	9
2.2. Revan Hanlığı'nın Sosyal Yapısı.....	10
2.2.1. Revan Hanlığı'nda Türkler.....	10
2.2.2. Revan Hanlığı'nda Ermeniler.....	14
2.3. Revan Hanlığı'nın İktisadi Yapısı	16
2.3.1. Toprak Mülkiyeti.....	16
2.3.2. Vergiler	17
2.3.3. Ticaret	18
2.3.4. Mimari Yapı.....	18
2.4. Rusya'nın Revan'ı İşgal Etme Çabaları.....	21
2.4.1. Gülistan Anlaşması	24
2.4.2. Revan'ın İşgali ve Türkmençay Anlaşması.....	25
3. REVAN HANLIĞI'NIN İŞGALİNDEN ERMENİSTAN ULUS DEVLETİNİN OLUŞUMUNA KADAR BÖLGEDE DEMOGRAFİK DEĞİŞİM (GÖÇLER)	30
3.1. Revan Göçleri	30
3.1.1. Göç Kavramı	30
3.1.2. 1828-1880 Revan Göçleri	31
3.1.3. 1905-1917 Revan Olayları	41
4. ERMENİSTAN ULUS DEVLETİNİN OLUŞUMUNDAN SONRA BÖLGEDE DURUM (GÖÇLER)	46
4.1. Ermenistan Devletinin Oluşumu.....	46
4.2. Rusya'nın Ermenistan'ı Tek Taraflı Destekleme Politikası	48
4.2.1. 1918 Yılında Ermenilerin Tarafından Türklere Karşı Yapılan Katliam ve Tehcir.....	49
4.2.2. Halk Cumhuriyeti Devrinde Mültecilere Karşı Yardım Tedbirleri.....	55
4.2.3. 1920-1930 Yılları Aralığında Ermenilerin Müslüman Türklere Yaptıkları Katliam ve Sürgün	58
4.2.4. 1948 –1953 Döneminde Ermenistan'dan Türklerin Tehciri	63
4.2.5. Ermeni Fanatizminin Canlanması	67
4.2.6. 1988-1989 Döneminde Türklerin Ermenistan'dan Yeniden Tehciri.....	70

5. SONUÇ	74
KAYNAKLAR	76
EKLER	81
Ek 1.....	81
Ek 2.....	89
Ek 3.....	89
Ek 4.....	90
Ek 5.....	91
Ek 6.....	92
Ek 7.....	93
ÖZGEÇMİŞ.....	94

1. GİRİŞ

1.1. Araştırmanın Konusu

Araştırmanın konusu Ermenistan'ın kurulduğu topraklarda nüfusun çoğunluğu olarak yaşayan Azerbaycan Türklerinin Rusların politikaları ile Ermenilerin uyguladığı baskı ve şiddet sonucu yurtlarından çıkarılarak Ermenistan dışına göç ettirilmeleridir.

Bugünkü Ermenistan toprakları Müslüman Türklerin çoğunlukta yaşadığı ve Müslümanlar tarafından yönetilen bir bölgeydi. Bu bölge Revan (Erivan) Hanlığı tarafından idare edilmekteydi. Ruslar bölgeyi işgal edip Revan'ı ele geçirdikten sonra 1828'de İran ile yaptıkları Türkmençay Antlaşması ile Revan Rusların hakimiyetine geçti. Ardından Ruslar bölgedeki Müslüman hanlıklara son vererek Ermeni vilayeti oluşturdu. Ermeni vilayeti kurulduğunda bölge nüfusunun takriben yüzde 76'sını Müslümanlar, yüzde 24'ünü ise Ermeniler oluşturuyordu. Bu aşamadan sonra Ruslar bölgede Ermeni nüfusunu artırmak için İran ve Osmanlı topraklarından on binlerce Ermeni'yi bölgeye getirip yerleştirdiler. Buna karşılık Müslüman Türklere karşı baskıyı artırdılar. Rusların Ermenilerle iş birliği yaparak uyguladıkları politikalar sonucu zaman içinde demografik yapı Türklerin aleyhine değişmeye başladı.

Rus çarlığının bölgedeki nüfuzu azalmaya başladığında Ermeniler Ermenistan devletini kurmak için Türklere karşı baskı ve şiddet politikalarını artırdılar. Bunun sonucu 1905-1920 ve 1920-1930 yılları arasında bölgede yaşayan Müslümanlara karşı saldırılar, katliamlar ve sürgünler gerçekleşti. Ermenistan kurulduktan sonra Sovyetlere katıldı ve bu dönemde de Ermenileri Ruslar teşvik etti, Ermenistan'daki Türklere karşı baskı ve şiddet ikinci dünya savaşı sonrasında bir kez daha alevlendi. Ermenilerin büyük Ermenistan'ı kurma arzularını kullanan Sovyetler Türkiye'den toprak talebinde bulundu. Bu süreçte Rusların desteğiyle Ermenistan'dan tekrar Türklerin sürgün edilmesi süreci başladı. Nihayet Sovyetlerin zayıflayıp dağılma sürecine girdiği 1988 yılında yine Rusların tahrikiyle Ermenistan'daki Türkleri tamamen sınır dışı etme süreci başladı ve Ermenistan topraklarındaki bütün Türkler sınır dışı edildi.

Bu çalışmada daha önce Ermenistan topraklarında yaşayan Türklerin özellikle 1905-1989 yılları arasında zorunlu göçü bütün yönleriyle ele alınıp incelenmiştir.

1.2. Araştırmanın Amacı

Revan Rusların hakimiyetine geçtikten sonra Ermeni vilayeti kurulduğunda bölge nüfusunun yüzde 76'sını Müslümanlar, yüzde 24'ünü ise Ermeniler oluşturuyordu. Bu aşamadan sonra Ruslar bölgede Ermeni nüfusunu artırmak için İran ve Osmanlı topraklarından on binlerce Ermeni'yi bölgeye getirip yerleştirdiler. Buna karşılık Müslüman Türklere karşı baskıyı artırdılar. Rusların Ermenilerle iş birliği yaparak uyguladıkları politikalar sonucu zaman içinde demografik yapı Türklerin aleyhine değişmeye başladı.

Rus çarlığının bölgedeki nüfuzu azalmaya başladığında Ermeniler, Ermenistan devletini kurmak için Türklere karşı baskı ve şiddet politikalarını artırdılar. Bunun sonucu "Büyük Ermenistan'ı" kurmak için Türklerin ilk planlı tehcir (göç ettirme) hareketi 1828-1880 yılları arasında gerçekleşti. Türkler daha sonra 1905-1917 yıllarında ikinci defa güç tatbik edilerek kendi topraklarından çıkarıldılar. Türklere karşı katliam süreci 1920-1930 yılları aralığında bir daha gerçekleştirildi. Bu süreç 1948-1953 ve 1988-1989 yılları arasında yeniden devam etmiştir.

Tezimizin amacı daha önce bugünkü Ermenistan topraklarında yaşayan Türklerin, Ermenilerin baskı ve şiddet politikalarıyla Ermenistan dışına göç ettirilmeleri hadiselerini tarihi veriler çerçevesinde ele alıp sebep ve sonuçlarıyla ortaya koymaktır. Ermenistan'dan Türklerin göç ettirilmesi geniş bir şekilde ele alınmış, bu olaylarda Rus yönetimlerinin politikaları ve etkileri de incelenmiştir.

1.3. Araştırmanın Yöntemi ve Kaynakları

Araştırmamızda nitel (literatür taraması) yöntemi kullandık. Öncelikle Ermenistan topraklarında yaşayan Türklerle ilgili bilgi veren resmi ve gayri resmi ana kaynakları tarayarak verileri topladık, ardından toplanan bilgileri tasnif ederek eleştirel olarak değerlendirdik. Bunun yanında konumuzla ilgili bilgi veren akademik nitelikte yazılmış kitap ve makaleler tarayarak veri topladık ve bunları da tasnif ederek değerlendirdik.

Daha sonra tezimizi planlanan içerik çerçevesinde yazmaya başladık. Olayları analiz ve senteze tabi tutarak, tarih biliminin metodunu takip ederek, gelişmelere, verilere ve belgelere dayalı olarak tarafsız bir yaklaşımla ele alarak sebep ve sonuçlarıyla ortaya koymaya çalıştık.

Konu ile ilgili gelişmeler tabii olarak Ermeniler ve Türkler tarafından farklı şekillerde anlatılabilmektedir. Bu nedenle Rus kaynaklarının, bölgedeki sınır devletlerin kaynaklarının ve diğer ülke vatandaşlarının verdiği bilgilere dayalı kaynaklar ve araştırmalar önem arz etmektedir. Mümkün olduğu kadar olayların gelişim sürecini tarafsız bir biçimde aydınlatılabilmek için bütün bilgi kaynakları dikkate almaya çalıştık.

Tezimizi yazarken esas olarak Rus ve Azerbaycan asıllı kaynakları ele aldık. Ermenilerin Ruslarla yakınlığı, Azerbaycanlılarla ise aynı arazini paylaşmaları yönünden Rus ve Azerbaycan kaynaklarında geçen bilgilerin önemli olduğunu düşünerek bu kaynakları daha çok kullandık. Bu sebepten de Nikolay Simirnov'un, *Politika Rossiyana Kavkaze v XVI-XIX*¹ İvan Şopen'in, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*² Vladimir Veliçko'nun, *Kavkaz. Russkoe Delo Mejduplemennie Vaprosi*³ gibi ve Rus kaynaklı eserlere müracaat ettik. Bununla beraber Rus Ansiklopedi maddelerinde konuyla alakalı konuları inceledik. Yine konumuzla alakalı Rus kaynaklarında geçen ikinci ve üçüncü dereceli kaynakları vermekten de çekinmedik. Bununla yetinmeyerek İngiliz Christopher Joseph Walker'in, *Armenia and Karabakh*⁴ Ermeni Y.A. Parsamyan'ın, *İstoriya Armyanskogo Naroda 1801-1900*⁵ Azerbaycanlı müelliflerden ise konumuzla alakalı esas olarak Nazım Mustafa'nın, *İrevan Guberniyasında Azerbaycanlıların Soykırımı, (1918-1920)*⁶ İrade Memmedova'nın kitap ve makaleleri ve buna benzer bir çok yerli ve yabancı müelliflerin kitaplarına ve makalelerine müracaat ettik.

¹ Nikolay Simirnov, *Politika Rossiyana Kavkaze v XVI-XIX*, B.y.y., Moskova 1958.

² İvan Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, B.y.y., St. Peterburg 1852.

³ Vladimir Veliçko, *Kavkaz. Russkoe Delo Mejduplemennie Vaprosi*, Elm Neşri, Bakü 1990.

⁴ Christopher Joseph Walker, *Armenia and Karabakh*, B.y.y., London 1991.

⁵ Y.A. Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo Naroda 1801-1900*, Ayastan, Erivan 1977.

⁶ Nazım Mustafa, *İrevan Guberniyasında Azerbaycanlıların Soykırımı, (1918-1920)*, B.y.y., Bakü 2017.

2. ERMENİSTAN DEVLETİ OLUŞMADAN ÖNCE REVAN

2.1. Revan Hanlığı

2.1.1. Tarihi

İran'da hâkim güç olarak bulunan Afşar Türkmen Hanedanlığının kurucusu Nadir Şah'ın 1747'de bir suikast sonucu öldürülmesinden sonra İran'da ortalık karışmış ve bu durum İran coğrafyasının siyasi durumu ile beraber toprak bütünlüğüne de etki etmiştir.⁷ İran'ın zayıflaması ile hâkim olduğu Kafkasya bölgesinde de siyasi otorite ortadan kalkmıştır.⁸ Kafkasya'da siyasi otoritenin kalkmasıyla bölgede yirmiyeye yakın hanlık oluşmaya başlamıştır. Bu hanlıklardan birisi de Azerbaycan'ın Batısında oluşmuş Revan Hanlığı'dır. Revan Hanlığı Safevi devletinin idaresi altında olan Çukur Sed Beylerbeyliğinin yerinde oluşturulmuştur.⁹

Revan Hanlığı Alagöz dağının güneydoğusunda denizden bin metre yükseklikte yerleşmiştir.¹⁰ Sahası 23,8 bin km olan Revan Hanlığı¹¹ kuzeyden Pembek eyaleti, Şemşeddil, Kazak sultanlıkları ve Gence Hanlığı, doğudan Karabağ ve Nahcivan Hanlıkları, güneyden Maku, Hoy Hanlıkları ve Beyazid Paşalığı, kuzeybatıdan Şöreyel Sultanlıkları ile komşu olmuştur.¹²

Bugünkü Ermenistan devletinin yerleştiği Revan Hanlığı 1747 yılında Mir Mehdi Han tarafından kurulmuş ve 1828 yılına kadar varlığını sürdürmüştür. Revan Hanlığı kurulduğu günden itibaren 1797 senesine kadar bağımsızlığını korumayı başarmıştır.¹³ 1797-1828 yılları arasında İran'a tabii olmuş 1827 senesinde Ruslar tarafından kısmen işgal edilmiş 1828 yılında ise İran'la yapılan Türkmençay Anlaşması

⁷ Erdal Sezgi, *Revan Bölgesinde Uluslararası Nüfus Mücadelesi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2014, s. 14.

⁸ Mustafa Aydın, "Revan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 26-29.

⁹ Gülbeniz Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2021, s. 93.

¹⁰ Aydın, "Revan" s. 26.

¹¹ Yasin Yılmaz, "Ermenistan", *Günümüz Asyasında Müslüman Azınlıklar*, der. İrfan Aycan, Nurullah Yazar, OTTO Yayınları, İstanbul 2020, ss. 126-153.

¹² Amrah Bayramov ve Ahmet Edi, "Ermenistan Devletinin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi (1906-1953)", *ADAM Akademi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 2020, s. 383.

¹³ Erdal Sezgi, "Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları", *Kafdağı*, Cilt:5, S. 2, Aralık 2020, ss. 241-255.

sonucunda tamamen Rusların hâkimiyetine geçmiştir. Hanlığı'nın merkezi Revan şehridir.¹⁴

Revan Hanlığı XVIII-XIX. yüzyıllarda Kafkasya'da kurulmuş diğer hanlıklara nispeten daha kuvvetli ve stratejik duruma sahip Türk hanlıklarından olmuştur. Hanlık, Azerbaycan Türk hanlıklarından olmasından dolayı Azerbaycanlı tarihçiler tarafından araştırılmamıştır. Buna karşı olarak ta Ermeni tarihçileri Revan Hanlığı'nın Türk kökenli hanlık olduğunu düşünerek tarihi ile ilgilenmemişlerdir.¹⁵

Revan Hanlığı müstakil hanlık olarak oluşmadan önce yerleştiği konum itibarıyla de o zamanın büyük devletleri olan Osmanlı, İran ve Rusya'nın dikkatini daima üzerine çekmeyi başarmıştı. O zaman Revan Hanlığı'nın yerleştiği Azerbaycan'ın batısı, Safevi hâkimiyeti altındaydı. Osmanlı devleti ile sınır olması hasebiyle de çoğu zaman her iki Türk devletinin (Safevi-Osmanlı) mücadelesinden etkilenmiştir.¹⁶ Her iki devlet arasında zamanla el değiştirmiştir.¹⁷

Revan Hanlığı'nın arazisi oluşum bakımından ilçelere, ilçeler ise köylere bölünmüştür. Bu arazi kuruluşu Safevi devletinden miras kalmış Rusya işgaline ve bundan bir sonraya kadar da bu şekilde devam etmiştir. Revan Hanlığı'nın arazisi siyasi durumlar sebebiyle değişikliğe uğrasa da ilçelerin isimleri değişmemiştir.¹⁸ İvan Şopen'in verdiği bilgiye göre Revan Hanlığı'nın yönetim açısından ilçeleri şunlardır: Kırkbulak, Şerur, Zengibasas, Sürmeli, Gernibasas, Vedibasas, Göyçe, Seedli, Talın, Seyitli, Serderabad, Körpübasas, Abaran, Dereçiçek. Bu ilçelerin toplamında ise 831 köy kayıt altına alınmıştır.¹⁹

1747 yılından itibaren kurulan Revan Hanlığı, Mir Mehdi Han tarafından yönetiliyordu. Mir Mehdi Han Revan Hanlığı'nın arazisini genişletmek siyaseti yürütmeğe başlamıştır. Bu sebeple Hanlığı ilk günden itibaren yönetmeye başlayan ve nüfuzunu diğer hanlıklara yaymağa çalışan Mir Mehdi Han, ilk olarak 1748 yılında kendisinden zayıf olan Urmiya Hanlığı'na saldırmıştır. Bu saldırı sonucunda Urmiya hanı Feth Ali

¹⁴ Ali Sinan Bilgili, "Azerbaycan Türkmenleri, Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 22.43.

¹⁵ Saide Hacıyeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s.64.

¹⁶ Sevil İrevanlı, *Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgün Batı Azerbaycan'da Rus ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015, ss. 85-94.

¹⁷ Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 94.

¹⁸ Elçin Garayev, *Azərbaycan'ın İrevan Bölgəsinin Tarixindən*, Mütercim Neçriyatı, Bakü 2016, s. 298.

¹⁹ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, ss. 441-448.

Han Afşar yenilgiye uğramış ve arazilerinin bir kısmını Mir Mehdi Han'a vermeye mecbur kalmıştır.²⁰

Az bir müddet sonra Urmiye hanı Feth Ali Han, Afgan Han'ı Azad Han'la bir olup Revan Hanlığı'na saldırmıştır. Bu saldırıya karşı Revan hanı Gürcü çarı II. İrakli'den yardım istemiştir. Feth Ali Han ve Afgan Hanı Azad hanın birleşmiş ordusuna karşı Revan'la beraber olan II. İrakli'nin ordusu yenilgiye uğrayıp geri çekilmek durumunda kalmışlardır.²¹

1749 yılında Revan Hanlığı, Karabağ Hanlığı'nın saldırısına maruz kalmıştır. Karabağ Han'ı Penah Ali Han 4 bin kişiden oluşan ordusuyla Revan Hanlığı'nın sınırlarını geçerek Üçkilise çevresindeki topraklara saldırdı. O zaman Revan Hanlığı'nda genel Türk nüfusun az bir kısmını oluşturan Ermeniler sözde kendilerini Müslümanlardan korumak amacıyla Gürcü çarı II. İrakli'ye müracaat ettiler. II. İrakli ordusunu Karabağ Han'ı Penah Ali Han'a karşı gönderdi. Ağır savaşlar sonucunda Penah Ali Han mağlup olmuş ve geri çekilmek zorunda kalmıştır.²²

Ermenilerin II. İrakli'ye yapmış oldukları müracaat Revan Han'ının hoşuna gitmemişti. Bu sebepten Mir Mehdi Han II. İrakli ile bağı olan bütün Ermenilerin cezalandırılması kararını vermiştir. Mir Mehti Han'ın Ermenilere yapmış olduğu bu durum II. İrakli'nin hoşuna gitmedi. Revan'ın içişlerine karışmayı bahane eden Gürcü çarı 1749 yılında Revan Hanlığı'na karşı saldırıda bulunmuştur. Bu saldırıya karşı koyamayan Mir Mehdi Han Ermenileri cezalandırmayı durdurmuş ve Gürcü çarlığı ile anlaşma yapmak durumunda kalmıştır. Bundan sonra Gürcü ordusu Hanlığı'n arazisinden geri çekilmiştir.²³

Mir Mehdi Han'ın zayıflamasından sonra Urmiya Han'ı Feth Ali Han, Afgan Han'ı Azad Han'la yeniden birleşerek 30 binlik orduyu 1751 yılında Revan'a gönderdi. Revan kalesi ordu tarafından kuşatıldı. Bu defa da Revan Hanlığı'nın yardımına Gürcü II. İrakli yetişti. Ancak bu defa da her iki birlik arasında yapılan savaşlarda Revan ve Gürcü birleşmeleri yenilgiye uğradılar. Bundan sonra Mir Mehdi Han tahttan indirildi ve yerine Azad Han'ın adamı Halil Han Özbek getirildi. Halil Han Revan

²⁰ Hacıyeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", s. 68; Fuat Aliyev ve Urfan Hasanov, *İrevan Hanlığı*, Şark-Garb Yayınevi, Bakü 2017, s. 83.

²¹ Kemal Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2010, s. 21.

²² Sadık Müfit Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, Eren Kitapevi, İstanbul 2005, s. 127.

²³ Garayev, *Azərbaycan'ın İrevan Bölgesinin Tarixindən*, Mütərcim Yayınları, Bakü 2016, s. 54.

Hanlığı'nı 1755 yılına kadar idare etmiştir.²⁴ Halil Han Özbek'in Hanlığı döneminde Revan Hanlığı Dağıstanlıların hücumuna maruz kalmıştır. 1754-1755 yılları aralığında Dağıstan birlikleri, Gürcü çarlığı üzerinden Revan Hanlığı'na saldırmıştır. Bu saldırı zamanı Revan'ın Göyçe, Dereçiçek, Kırkbulak ve Abaran mahallarının köyleri büyük zarara uğramıştır.²⁵

Dağıstan ordusunun Revan'a saldırısı Halil Han Özbek'in halk arasındaki nüfuzunu düşürmüştü. Bunu fırsat bilen Revan'lılar arasında büyük nüfuza malik Hasan Ali Han Kaçar, Halil Han Özbek'e karşı isyana kalkıştı. İsyân sonucunda halkın desteğini alan Hasan Ali Han Kaçar Revan Hanlığı'nın idaresini ele geçirdi.²⁶ Hasan Ali Han'dan sonra Revan Hanlığı'nda siyasi idarede hâkimiyetin akrabaya geçme politikası yürütüldü. Bu sebeple de Hasan Ali Han'dan sonra Revan Hanlığı'nın idaresi kardeşi Hüseyin Ali Han'a geçmiştir.²⁷

2.1.2. Hüseyin Ali Han Dönemi

Hasan Ali Han Revan Hanlığı'nın idaresinde az olmuştur. Hanlık tahtında otururken kör idi. Çünkü Hasan Ali Han, Nadir Şah sağ olduğu dönemde onun gözlerini çıkarttırmıştır.²⁸ Dört seneye yakın hâkimiyette olan Hasan Ali Han 1759 yılında vefat ettikten sonra Revan tahtına kardeşi Hüseyin Ali Han çıkmıştır.²⁹ Hüseyin Ali Han dönemi Revan Hanlığı'nın daha da kuvvetlenmesi dönemi sayılıyor. 1760 yılında Dağıstan birleşik ordusu Revan üzerine saldırıda bulunmuştur. Ancak Hüseyin Ali Han Dağıstan ordusunu mağlup etmiş, onlar da geri çekilmişlerdir.³⁰

Hüseyin Ali Han döneminde Gürcü çarlığına bir müddet vergi ödeniyordu. Ancak Hüseyin Ali Han hâkimiyetini güçlendirdikten sonra Gürcü çarlığına vergi vermekten imtina etmiştir. Bu da 1765 yılında Gürcü çarlığının Revan Hanlığı'na saldırı yapmasına sebep olmuştur. Gürcü çarlığı ile savaşta Hüseyin Ali Han'ın ordusu sayı olarak az olduğundan II. İrakli ile barış anlaşması imzaladı ve yeniden vergi vermeyi

²⁴ Palalı, *Azərbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyillarda*, s. 94.

²⁵ Samet Serdariniya, *İrəvan Müsəlman Sakinli Vilayət Olmuşdur*, Zerdabi LTD MMC, Bakü 2014, s. 64.

²⁶ Palalı, *Azərbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyillarda*, s. 94; Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 22.

²⁷ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, s. 163-164.

²⁸ Garayev, *Azərbaycan'ın İrəvan Bölgəsinin Tarixindən*, s. 59.

²⁹ Aliyev ve Hasanov, *İrəvan Xanlığı*, s. 89.

³⁰ Garayev, *Azərbaycan'ın İrəvan Bölgəsinin Tarixindən*, ss. 61-62.

kabul etmiştir. Bundan sonra II. İrakli savaştan geri çekilmiştir.³¹ II. İrakli Revan Hanlığı'nın arazisini terk ettikten sonra Hüseyin Ali Han yeniden vergi vermekten boyun kaçırıyor. Böylelikle II. İrakli 1769 yılında yeniden Revan Hanlığı'na karşı savaş açıyor. Bu kez say bakımından II. İrakli'nin ordusundan fazla olan Hüseyin Ali Han'ın ordusu Gürcü birlikleri üzerinde galebe çalıyor. Bundan sonra da daima Revan Hanlığı'nı ele geçirmek isteyen II. İrakli'nin bütün çabaları hiçbir sonuç vermemiştir. 1779'da II. İrakli Hüseyin Ali Han'dan yeniden vergi talep ediyor. Bu kez yine Hüseyin Ali Han vergi vermeği kabul etmiyor. Daha sonra Revan Hanlığı ve Gürcü çarlığı arasında çıkan savaşta Hüseyin Ali Han Osmanlı devleti ve Hoy Hanlığı'nın desteğini almış ve II. İrakli'ye karşı gelmiştir. Revan Hanlığı ile Gürcü çarlığı arasında barış konuşmaları başlandı ve 1781 yılında anlaşma imzalandı. Tarihçilerin verdikleri bilgiye göre bu anlaşma Revan Hanlığı'nı Rusya ile yakınlaştırmıştır. Osmanlı devleti ise Revan Hanlığı'nın Rusya ile yaklaşmasından rahatsız olmuştur.³²

1783 yılında Hüseyin Ali Han vefatı üzerine yerine oğlu Kulam Ali Han geçince Revan Hanlığı'nda siyasi durum karışmıştır. Bundan sonra II. İrakli adamı Bogration'u orduyla birlikte Revan Hanlığı'na göndermiştir. Revan Hanlığı'na yaklaşan Bogration Hüseyin Ali Han'ın oğlu Kulam Ali Han'ın iktidara geldiğini³³ öğrenince geri çekilmek durumunda kalmıştır.³⁴

2.1.3. Kulam Ali Han Dönemi

Hüseyin Ali Han'dan sonra Revan Hanlığı'nın idaresi 15 yaşındaki oğlu Kulam Ali Han'ın eline geçti. Kulam Ali Han'ın hem küçük olması hem de başa geçerken ilk işinin babasının cenazesi ile uğraşmasından dolayı bazı kuvveler bu durumdan yararlanmak istediler. Onlardan biri II. İrakli olmuştur. Ama başaramamıştı. Bundan başka Revan Hanlığı'nın içerisinde bulunan bazı şahıslar Hanlığın idaresini ele geçirmek istemişlerdir. Ancak Kulam Ali Han'ın sadık taraftarları sayesinde bu iş baş tutmamıştır.³⁵

Kulam Ali Han Revan Hanlığı'nın idaresinde az kalmıştır. Yönetimi döneminde Rusya'ya değil Osmanlı devletine sadakat göstermiş ve Osmanlı devleti ile hemfikir

³¹ Garayev, *Azərbaycan'ın İrəvan Bölgəsinin Tarixindən*, ss. 62-63.

³² Serdariniya, *İrəvan Müsəlman Sakinli Vilayət Olmuşdur*, ss. 69-70.

³³ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, s. 163-164.

³⁴ Yakup Mahmudov, vd, *İrəvan Xanlığı*, A.A.Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2006, s. 178

³⁵ Palalı, *Azərbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 96.

olduğunu ilan etmiştir. Bu ilandan sonra Tiflis'deki Rus elçisi durumu Rus Devleti başkanlarına “Kulam Ali Han’ın II. İrakli ve Rus devletine karşı düşüncelerini değiştirek Osmanlı devletine yönelmiştir” şeklinde rapor etmiştir.³⁶

İlerleyen zamanlarda Kulam Ali Han hâkimiyeti elinde tutmak için nikah politikasına el atmıştır. Bu sebeple de diğer Türk Hanlığı olan Hoy hanının kızıyla nikah kıymayı düşünmüştür.³⁷ Ancak 1785 yılında hanlık sarayında çıkan iç darbe sonucunda Kulam Ali Han suikastla öldürülmüştür. Kulam Ali Han’ın suikast sonucunda öldürülmesinin iki sebebi vardır. Bunlardan birisi Han’ın genç ve tecrübesiz olması diğeri ise bu gençlikten akrabalarının kendi başlarına iş yapması olmuştur.³⁸ Kulam Ali Han’dan sonra Revan Hanlığı’nın idaresi 12 yaşlı kardeşi olan Muhammed Han’ın eline geçmiştir.

2.1.4. Muhammed Han Dönemi

1785 yılında Revan sarayında gerçekleştirilen darbe sebebiyle suikast sonucunda öldürülen Kulam Ali Han’dan sonra Revan Hanlığı’nın siyasi idaresi küçük kardeşi Muhammed Han’ın eline geçmiştir. Muhammed Han hâkimiyeti eline aldığında 12 yaşında olmuştur. Muhammed Han, Revan Hanlığı’nın tahtında uzun süre kalmıştır. Yaşının küçük olması hasebiyle hem annesinin hem de kendisine sadık olan şahısların etkisinde kalmış ve Gürcü çarlığına vergi vermiştir.³⁹

Muhammed Han’ın hâkimiyeti döneminde Hoy Hanlığı ile siyasi ilişkileri olmuş, daima desteğini almıştır. Ancak Maku Hanlığı ile Muhammed Han’ın siyasi ilişkileri iyi olmamıştır. Bu sebeple aralarında daima çekişmeler yaşanmıştır. Maku hanı Ahmet Sultan, Revan Hanlığı’nı ele geçirmek niyetinde olmuştur. Ancak Ahmet Sultan Osmanlı devletinin Muhammed Han’a desteğini görmesine rağmen Revan Hanlığı’na hucum etse de sonunda geri çekilmek zorunda kalmıştır.⁴⁰

Revan Hanlığı’nın başı belalardan kurtulmuyordu. Bu kez Revan Hanlığı’nın başı İran hükümdarı Ağa Muhammed Şah Kaçar’la dertteydi. Bu durum karşısında Kafkasya’da kurulmuş bütün hanlıklar Revan Hanlığı ile ittifakta bulunup İran’a karşı çıkmışlardır.⁴¹

³⁶ Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, ss. 96-97.

³⁷ Garayev, *Azərbaycan'ın İrəvan Bölgəsinin Tarixindən*, s. 62.

³⁸ Aliyev ve Hasanov, *İrəvan Xanlığı*, s. 104.

³⁹ Garayev, *Azərbaycan'ın İrəvan Bölgəsinin Tarixindən*, s. 90.

⁴⁰ Hacıyeva, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, ss. 68-69.

⁴¹ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 23-24.

Ağa Muhammed Şah Kaçar'ın ölümünden sonra da Revan Hanlığı'nın başı dertten kurtulmamıştır. Revan hem Rusya hem de İran devletinin saldırıları ile karşı- karşıya kalmıştır. Bu iki büyük devlete karşı Revan Hanlığı Osmanlı devletine sığınmıştır. Revan Hanlığı Rusya devleti tarafından tamamen işgal oluncaya kadar Muhammed han tarafından yönetilmiştir.⁴²

2.2. Revan Hanlığı'nın Sosyal Yapısı

2.2.1. Revan Hanlığı'nda Türkler

Revan Hanlığı hanlık döneminden önce ve sonra asılları Türk soylarından gelen yöneticiler tarafından idare olunmuştur.⁴³ Tarihi veriler Hanlığı'nın ahalisinin daha çok Karakoyunlu, Akkoyunlu, Kaçar ve Kızılbaş ve ona birleşik Türk tayfalarından oluştuğunu haber veriyor.⁴⁴ Bazı kaynaklar ise Revan ahalisinin çoğunun Kaçar Türk tayfalarından oluşturulduğunu bildirmektedir. Bu sebepten de Dağıstanlılar Revan ahalisine "Kaçar Türkleri" diye hitap etmişlerdir.⁴⁵ Ancak bölgenin yerel halkı genel ismiyle Türkler idi. Kısacası bölgede nüfus olarak ağırlık Türklerden oluşmuştur.

Revan bölgesinde Türk nüfusun dışında az da olsa başka halklar da mevcut olmuştur. Onları şu şekilde sıralaya biliriz; Gürcüler, Çerkezler, Lazlar, Abazalar, İnguşlar, Avarlar, Lekler, Lezgiler, Malkarlar⁴⁶, Kürtler⁴⁷, Osetler⁴⁸, Ermeniler.⁴⁹

Bundan başka Revan bölgesinde XIII- XVI. Yüzyıllara ait tahrir defterlerinde Türkmen grupların da olduğu kayıt altına alınmıştır. Onları da şu şekilde sıralaya biliriz;

Ağaçerileri; Karakoyunlu ulusuna bağlı Türkmen tayfaları olarak bilinmişlerdir. Revan Hanlığı ve etrafında yerleşmiş ve bu arazilerde kendi adlarına köyler kurmuşlardır.⁵⁰

⁴² Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 99.

⁴³ Bayramov ve Edi, "Ermenistan Devletinin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi (1906-1953)", s. 384.

⁴⁴ Nazım Mustafa, *İrevan Guberniyasında Azerbaycanlıların Soykırımı*, (1918-1920), B.y.y., Bakü 2017, s. 33.

⁴⁵ Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 105.

⁴⁶ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 43-44.

⁴⁷ Justin Mc Carty, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1988, s. 32.

⁴⁸ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, ss. 18-22.

⁴⁹ Ermeniler Revan Hanlığı'nda Türkler gibi kökenli halklardan sayılmamışlardır. Onların Revan topraklarına genel göçleri Rusya'nın Revan'ı işgal etmesiyle başlamıştır. Ermeniler, Revan bölgesinde genel Türk nüfusunun dörtte biri kadar olmuşlardır. Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 44.

⁵⁰ Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 460-461.

Akkoyunlu; Oğuz Türk tayfalarının Bayındır boyuna mensup olan Akkoyunlular Revan Hanlığı'nın Abnih denilen bölgesinde yaşamışlardır.⁵¹

Kaçarlar; Bu tayfa Revan'ın Safevi devleti hâkimiyetinde olduğu dönemlerde Şah Abbas tarafından İran'a göç ettirilmiştir.⁵²

Bayat; İran ve Türkiye coğrafyalarına göç etmiş ve Cengiz Han döneminde Revan'ın Gerni, Aralık ve Şuregel bölgelerine yerleşmiş Oğuz boyunun Bayat koluna mensup Türkmenlerdir.⁵³

Karakoyunlular; Kafkasya'da varlıkları XV. Yüzyıldan bilinmektedir. Kafkasya'nın Revan da dahil başka bölgelerinde de meskun olmuşlardır.⁵⁴

Ustaclu; Bu boya mensup olan bazı Türkmen aileler Revan bölgesinde yaşamışlardır.⁵⁵

Revan bölgesinde hanlık döneminden önce gerçekleşmiş savaşlar sonucunda ahalinin sayısında düşüşler görünmüştür. Bu savaşlar sonucunda Revan'da yaşayan Türklerin bir kısmı Gürcistan'a göç etmiştir.⁵⁶ Bundan başka İran hükümdarı Ağa Muhammed Han'ın Revan'a yürüyüşleri zamanı bölgede yaşayan Türkler bölgeden göç etmek durumunda kalmışlardır.⁵⁷

Revan bölgesi Rus hâkimiyetine girmeden önce bu bölgede genel nüfusu Türkler oluşturmuştur. 1590 yılı bilgilerine göre Revan bölgesinde 120 bin Müslüman Türk yaşamını sürdürmekteydi. Erdal Sezgi'nin verdiği bilgiye göre 1590 yılı kayıtlarında Revan'da genel nüfusun %77,5'i Türkler, %22,5'i ise Ermenilerden oluşmuştur.⁵⁸ Selçuk Ilgaz ise 1590 yılındaki nüfus kayıtlarında genel Türk nüfusun 189 bin kişi, onlardan sadece 28750'sinin gayrimüslim olduğunu söylemiştir.⁵⁹

⁵¹ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 45. Kemal Aras bu bilgiye Faruk Sümer'in "Oğuzlar Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanlar" isimli kitabından ulaşmıştır. Bkz. Faruk Sümer, *Oğuzlar Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999, s. 359.

⁵² Ahmet Caferoğlu, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1988, ss. 67-68.

⁵³ Faruk Sümer, "Ağaçeriler", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, ss. 218-219.

⁵⁴ Ali Sinan Bilgili, "Azerbaycan Türkmenler Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5. Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 29.

⁵⁵ Bilgili, "Azerbaycan Türkmenler Tarihi", ss. 31-32.

⁵⁶ Türklerin Gürcistan'a göç etmesi Revan Hanı ile Gürcü Çarı arasında yaşanan savaşlar sonucunda yaşanmıştır. Bu savaşlardan etkilenen Türkler zorunlu olarak Gürcistan'a göç ettirilmişlerdir.

⁵⁷ Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 104.

⁵⁸ Sezgi, *Revan Bölgesinde Uluslararası Nüfus Mücadelesi*, s. 16.

⁵⁹ Selçuk Ilgaz, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010, s. 70.

Gülneiz Palalı 1727 yılı “Osmanlı Tahrir Defterlerine” istinad ederek Revan bölgesinde Müslüman Türk nüfusunun sayının 2.140, gayrimüslimlerin sayı ise 1.179 olduğunu söylemiştir.⁶⁰

1728 yılında yapılan kayıtlara göre ise Revan bölgesinde nüfus artımı müşahede olunmuştur. 1728 yıl sayımına göre Revan bölgesinde genel nüfus 183 bine ulaşmıştır. Bunların %76,5’i Türk, %23,5’i ise Ermeniler olmuştur.⁶¹ 1728 yılı kayıtlara bakıldığında Ermenilerin biraz arttığı görünmektedir.

Bundan başka Azerbaycanlı Tarihçi Elçin Garayev XVIII yüzyılın sonlarına doğru Revan bölgesinde genel nüfus oranının 20 bin XIX. yüzyılda ise nüfus oranı 18 bine kadar indiğini belirtmiş, buna rağmen ise bölgenin genel nüfusunu Müslüman Türkler olduğunu belirtmiştir.⁶² Bu kadar nüfus değişikliğine rağmen Revan bölgesinin otorite halkı Türkler idi. Bundan başka bölgeyi ziyaret eden gezginlerin izlenimleri sonucunda da yerel halkın Türklerden müteşekkil olduğu görülmüştür;

1647 yılında Revan bölgesini seyahat etmiş Türk seyyah Evliya Çelebi şehrin içerisinde 2600’e yakın Türklerin yaşadıkları evin olduğunu yazmıştır.⁶³

Fransız gezgin Şarden⁶⁴ 1673 yılında Revan bölgesine seyahat etmiş ve bu bölgede Safevi Türk asıllı nüfusun mesken ettiği 800’e yakın konağın olduğunu kanıtlamıştır.⁶⁵

Yine 1673 yılında Revan bölgesini ziyaret etmiş Ermeni tarihçisi Yervand Şahaziz burayı daha önce ziyaret etmiş ve tarihi bilgiler veren Fransız Şarder’in bilgilerini tasdik ederek; “Ermenilerin orada sadece dükkanları var, onlar gündüzleri alışveriş yapıyorlar, akşamları ise dükkanlarını kapatıp, evlerine gidiyorlar” demektedir.⁶⁶

1700 yılında Revan bölgesinde olmuş Alman Gaspar Şillinger de bölge ahalesinin nüfus ve siyasi açıdan Türklerden oluştuğunu tasdiklemiştir. O aynı zamanda

⁶⁰ Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 104.

⁶¹ Oktay Kızılkaya, “Revan ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermenilerin Lehine Dönüştürülmesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, (2007), ss. 302-303.

⁶² Garayev, *Azerbaycan Revan Bölgesinin Tarihinden* (XVII. Yüzyılın sonu XIX. Yüzyılın Ortalarında), s. 282.

⁶³ İrade Memmedova, “İrevan Hanlığı’nın Nüfusu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi Cilt: IV/ S. XI/Mayıs /MMXVII*, 2017, ss. 28-29.

⁶⁴ Fransız gezgin Jan Şarden fr. Jean Chardin, Londra. 26 Kasım 1643, Paris- 26 Ocak 1713.

⁶⁵ Bayramov, “Ermenistan Devleti’nin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi (1906-1953)”, s. 384.

⁶⁶ Yervand Şahaziz, *Eski Erivan*, Erivan 1931, s. 34; Memmedova, “İrevan Hanlığı’nın Nüfusu”, s. 29.

bölgede kiliseye hizmet eden az sayıda Ermeni esnaf ve sanatkarların da bulunduğunu ve Azerbaycan Türklerine vergi verdiklerini kaydetmiştir.⁶⁷

25 Temmuz 1701 yılı tarihli kayıtlarda Revan şehrinde 300'den biraz fazla Ermenilerin yaşadıkları ve onların ticaretle uğraştıklarından bahsedilmektedir.⁶⁸

Seyyah İyohan Gildenştedt Revan bölgesini Pembeyi Tatar bölgesi, ahalisinin ise Terekeme Tatarlarından⁶⁹ oluştuğunu, aralarında azda olsa Ermenilere rastladığını yazmıştı. Ancak o yalnızlıkla Revan'ı İran'ın arazisi gibi belirtmiştir.⁷⁰

Mami Klerak'ın kaleme aldığı "İran Tarihi" isimli eserinde de Revan bölgesinin nüfusuna dair bilgiler yer almaktadır. XVIII. Yüzyılın başlarında Revan bölgesinde bulunan misyoner Monye ve aynı sırada o bölgeyi ziyaret etmiş Mami nüfusun çoğunluğunun Türklerden oluştuğunu, sadece çok az sayıda Ermeni nüfusunun bulunduğunu söylemişlerdir.⁷¹

1813 yılında Fransız seyyah Druvil Zengi çayının sahilinde yerleşen Revan'a gelmiş ve burayı "Büyük Şehir" olarak isimlendirmiştir. Druvil bu bölgenin Türkiye (Osmanlı) ve İran arasında çekişmelere sebep olan arazi olduğunu bildirmekle beraber bu çekişmeler sonucunda birinin elinden diğerinin eline geçtiğini de söylemiştir. O yine kendi devrinde bu arazilerin İran'ın elinde olduğunu ve kendisinin de Revan'da olduğu müddette Hanlığı'nın idaresinin Muhammed Han'ın elinde olduğunu da söylemiştir.⁷²

6 Ekim 1827 yılında Revan Hanlığı Ruslar tarafından işgal edildikten sonra Türklere karşı baskı uygulanmış ve onlar yaşadıkları toprakları terk etmek zorunda kalmışlardır. Rus tarihçisi Potto bu göçlerle ilgili şunları söylemiştir; "Rus askerlerinin gelişine kadar Revan vilayetinde yirmiye kadar çeşitli tatar (Türk) boyları yaşıyordu. Şimdi ise tüm yerleşik nüfus Aras'ın karşı yakasına doğru uzaklaştırıldı. Terekeme

⁶⁷ Frantz Caspar Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische Reise, welche Frantz Caspar Schillinger mit P. Wilhelm Weber und P. Wilhelm Mayrdurch das Türkische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 vollendet*, Nürnberg, 1716, s. 118. Makaleye <https://katalog.slub-dresden.de/id/0-1127595261> sitesinden ulaşılabilir. (14.05.2021)

⁶⁸ Memmedova, *İrevan Hanlığı'nın Ahalisi*, s. 9.

⁶⁹ Burada Terekeme Tatarlarından kast Azerbaycan Türkleridir. Memmedova, "İrevan Hanlığı'nın Nüfusu", s. 29.

⁷⁰ İyohan Gildenştedt, *Puteşestvie po Kavkazu v 1700-1773*, St. Petersburg 2002, ss. 169-171.

⁷¹ Memmedova, "İrevan Hanlığı'nın Nüfusu", s. 29.

⁷² Memmedova, *İrevan Hanlığı'nın Ahalisi*, s. 11.

Tatarları da topraklarını terk etmiş, az kısmı Osmanlı'ya çoğunluk ise İran'a kaçmıştı”⁷³

Oktay Kızılkaya Revan'ın Ruslar tarafından işgal edilmesinden önce bölgenin nüfusunun takriben 107 bin kişi olduğunu, bu nüfusun 81749'nun Türkler 25151'nin ise Ermeniler oluşturduğunu söylemiştir.⁷⁴ Aynı bilgiyi Ermeni tarihçisi Georgie Bournoutian'da tasdiklemiştir.⁷⁵

Revan Hanlığının idaresi tamamen 1828 Türkmençay anlaşması ile Rusya'nın hâkimiyetine geçmiştir. Bundan sonra ise Rusya Kafkasya'ya özellikle Revan, Karabağ ve Nahçıvan eyaletlerine Ermenileri yerleştirmeye başlayacak ve Revan Hanlığı arazisinde “Ermeni Devleti” oluşturacaktı.

2.2.2. Revan Hanlığı'nda Ermeniler

Revan Hanlığı'nın genel nüfus oranının Türklerden oluştuğunu hem kaynaklar kapsamında hem de gezgin ve seyyahların bilgileri doğrultusunda söyledik. Bundan başka diğer kaynakların verdiği bilgiler sonucunda da bölge halkının çoğunluğunun Türkler olduğu anlaşılmıştır.

Bilindiği üzere Revan Hanlığı'nın topraklarında Müslüman Türklerin yanı sıra Hristiyan Ermeniler de mevcut olmuştur. Revan'da Ermeni yerleşimi ilk olarak 1441 yılında Karakoyunlu hükümdarı Cihan Şah'ın döneminde gerçekleşmiştir.⁷⁶ Ermeni Katolikosluğunun Klikiyadan Revan'ın Vağarşabat (Eçmiedzin) köyündeki Üçkilse manastırına göçürülmesinden sonra farklı yerlerden gelen Ermeniler, Hanlığı'n arazisinde yerleşmişlerdir. Revan bölgesine hâkim olan devletler⁷⁷ her zaman, Hristiyan nüfusun üzerinde idareni elde tutmak ve bölgedeki Hristiyanların isyan tehlikesi yaratmamaları için Üçkilse katolikoslarını himaye etmişlerdir.⁷⁸

⁷³ Vasily Potto, *Seçilmiş Denemeler, Bölümler, Efsaneler ve Biyografilerde Kafkas Savaşı*, C.3. St. Petersburg 1888, s. 334.

⁷⁴ Kızılkaya, “Revan (Erivan) ve İğdir Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828–1920)”, *Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* S. 22 Yıl: 2007/1 (299-311 s.), ss. 299-310.

⁷⁵ George A. Bournoutian, *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Michigan Üniversitesi Yayınları 1996, ss. 69-86. Yazar Müslüman gruplar içerisinde Türkler, İranlılar, Tatarlar ve Kürtleri bu gruba dahil etmiştir. Müslüman nüfusun toplamda 117.849'a tekabül ettiğini, bu dönemdeki Ermeni nüfusunun ise 25.151 olduğunu belirtmektedir.

⁷⁶ Mustafa, *İrevan Şehri Türk İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, ss. 39-40.

⁷⁷ Karakoyunlu, Akkoyunlu ve Safevi devletleri.

⁷⁸ Yakup Mahmudov vd, *İrevan Hanlığı'-Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan'a Göçürülmesi*, A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2010, s. 40.

Revan’da durum bölgeye hâkim devletlerin istedikleri gibi olsa da bu daha çok Ermenilerin lehine olmuştur. Zamanla Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevi devletlerinin himayesinde bulunan Revan’ın Üçkilse manastırının Ermeni topluluğu, bölgeye ilave olarak Ermenilerin yerleştirilmesine önderlik etmeğe başlamıştır. Zamanla Revan’a hâkim olan Türk devletleri Ermeni Üçkilse manastırının yaptıklarına göz yummuştur. Ermeniler de bunu iyi kullanarak diğer Hristiyan devletlerin ve Misyonerlerin desteği ile bölgeye yerleşmeye ve buranı kendilerine yerleşim yeri etmeğe başlamışlardır.⁷⁹

Revan Hanlığı kurulmadan önce bölgede yaşayan Ermeni nüfusu az olmuştur. 1730 yılında yapılan sayıma göre bölgede iki Ermeni’ye karşılık on Müslüman Türk yaşamaktaydı.⁸⁰

Ermeniler Revan’ın büyük şehirlerinde yerleşmişlerdir. Daima Müslüman Türk devletlerinin idarelerinde yaşayan Revan Ermenilerine karşı özel muameleler yapılmıştır. Gayri Müslim tebaa olarak kabul edilmişlerdir. Ancak hiçbir siyasi hakları olmamıştır. Böyle bir haklarının olmamasına rağmen ekonomik ve sosyal yaşam olarak bölgenin Müslüman Türklerinde daha iyi yaşamışlardır. Müslümanlar bölgede belli başlıklı vergilerden mesul olmalarına rağmen, Ermeniler “cizye” vermek dışında hiçbir vergiye tabi tutulmamışlardır. Genel geçimleri ticaret üzere olmuştur.⁸¹

Ermeniler çoğu zaman bölgenin yerel halkı olan Müslüman Türklerden uzak hayat sürmüşlerdir. Kendilerine ait dinsel toplantıları olmuş, inandıkları dinlerini mükemmel biçimde yaşamışlardır. Bölgenin genel dini nüfusu Müslüman olduğundan kadınların kapalı gezmelerine rağmen, Ermeni kadınlarının başı açık gezmeleri halk arasında tepki ile karşılanmamıştır.⁸² Ermenilere karşı her zaman hoşgörü gösterilmiş hiçbir zaman dışlamaya yönelik bir adım atılmamıştır.⁸³

Revan Hanlığı’nın topraklarında süren savaşıardan Müslüman Türkler daima etkilenmiş, Ermeniler ise bu fırsattan yararlanmışlardır. Örneğin Safevi-Osmanlı savaşı sonrasında Revan’da yaşayan Ermenilerin canlarına mallarına zarar verilmemiştir. Safevi hükümdarı I Şah Abbas’ın döneminde devletin topraklarında yaşayan Hristiyan Er-

⁷⁹ Semyon Yerevançi, *Djambır*, Y.y.y, Moskova 1958, s. 21.

⁸⁰ Remziye Okar, “Ermeni Meslesi”, *Askeri Tarih Araştırma Dergisi*, Atese Yayınları, Ağustos 2004, s. 75.

⁸¹ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 25.

⁸² Aygün Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005, ss. 25-26.

⁸³ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 26.

meni nüfusun toplu halde rahat yaşamaları için yapmış olduğu politikalar Ermenilerin lehine oluyordu. Bunu fırsat bilen Ermeniler bölgeye yavaş yavaş diğer Ermenileri yerleştirmeye çalışmışlardır.⁸⁴

Göründüğü gibi Revan'da yaşayan Hristiyan nüfus rahatlıkla yaşamlarını sürdürmüştür. Onlara karşı herhangi bir ayrımcılık yapılmamıştır. Bölgenin diğer Müslüman Türk nüfusuna karşı yapılan muamelelerin daha iyisi yapılmıştır. Müslüman Türklerin verdikleri vergilere rağmen onlardan “cizye” dışında vergi talep edilmemiştir. Bundan başka Revan'a hâkim devletler tarafından özel muameleler yapılmıştır. İlk yerleştikleri yer olan Üçkilse manastırının arazisi yüz ölçümü olarak 375 hektar olmuş, daha sonraki dönemlerde ise daha da artmıştır.

2.3. Revan Hanlığı'nın İktisadi Yapısı

2.3.1. Toprak Mülkiyeti

Nadir Şah'ın ölümünden sonra Kafkasya'da kurulan hanlıklar döneminde hanlığa tabi olan arazilerin mülkiyet hukuku Han'a aitti. Han'da bu arazilerin kullanımını halkın kullanımına sunmuştu. Revan Hanlığı'nda da durum diğer hanlıklarda olduğu gibiydi. Han devlete ait toprakları halkın kullanımına sunmuş ve bunun karşılığında onlardan vergi alıyordu.⁸⁵ Diğer hanlıklarda olduğu gibi Revan Hanlığı'nda toprak mülkiyet çeşitleri şunlardır;⁸⁶

Has Topraklar; Bu topraklar Revan hanlarının ve onların aile bireylerinin şahsi mülki toprakları sayılıyor.

Divan Toprakları; Devlet'in toprağıdır. Bunlar aynı zamanda hazinenin toprakları sayılıyor. Bu topraklardan gelen gelir hazineye aittir.

Tiyul Topraklar; Bu topraklar han tarafından belirli şahıslara askeri hizmetlerinden dolayı Divan topraklarından ayrılmıştı. Tiyul topraklarına sahip olanlar askeri hizmetlerini başa vurduktan veya öldükten sonra bu topraklar yeniden devlet hazinesine dönmektedir.

⁸⁴ Armen Bayburtyan, *Armyanskşy Koloniya Novoy Culfa v XVII Veke*, AN Arm Yayınevi, Erivan 1969, ss. 21-37.

⁸⁵ Mehmet Ali Çakmak, “Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 381-389.

⁸⁶ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 27.

Vakıf Topraklar; Ömürlük olarak dini kurumlara-mescitlere, medreselere ve kiliselere verilmiş topraklardır.

İcma Topraklar; Köy halkına verilen topraklardır.

Mülk toprakları; Bu topraklar zenginlere ait olan topraklardır. Sahipleri istediği gibi satar veya tasarrufta bulunur. Bu topraklar irsi olarak geçebilir.

Bundan başka Divan Topraklarından ayrılıp özel şahıslara kullanmak için verilen Suyurgal toprakları mevcut idi. Bu toprakları kullanan şahısların sadece ürünleri toplama hakkı vardı.⁸⁷

2.3.2. Vergiler

Revan Hanlığı'nda mevcut olan vergilerin sayısı ve miktarı farklıydı. Hanlığı'nın arazisinde bulunan Müslüman Türklerden, Ermenilerden ve Çingenelelerden vergi alınmıştır.⁸⁸ Ermeniler ilk başlarda bütün vergilerden muaf olsalar da zamanla gah Ruslar gah da Gürcü çarlıkları ile iş birliği yaptıklarından onlardan da vergi alınmağa başlanmıştır.⁸⁹

Revan Hanlığı'ndan vergiler ürün ve para olmakla şahıslardan talep ediliyordu. Kemal Aras Revan Hanlığı'nda vergilerin sekiz sınıftan-Birinci sınıf Müslümanlar, Ermeniler ve Çingeneler, İkinci sınıfa Üçkilse manastırı, Üçüncü sınıfa göçebeler, Dördüncü sınıfa "binacı" adı verilen ahali⁹⁰, Beşinci sınıfa parayla karşılana bilen hediyeler, bu hediyeler de kendi için vergi ve rüşvet olarak iki hisseye ayrılmıştır. Rus kaynaklarında bu gibi hediyeler Rüşvet adı altında kayıtlara geçmiştir.⁹¹ Altıncı sınıfa Ermenilerin kullandıkları topraklarda ettikleri üzümlükleri girmektedir. Son sekizinci sınıfa parayla toplanan vergiler giriyor-oluşturduğunu bildirmiştir.⁹² Bundan başka Hanlığın arazisinden geçme hakkı olarak rahdan vergisi alınmıştır.⁹³

Revan Hanlığı arazisinde toplanan vergiler toprakların verimlilik durumuna göre alınmıştır. Ayrıca Revan Hanlığı'nda bekçiler için halktan vergi toplanıyordu. Bundan başka Revan'ın esnafları hanlığa farklı isimler altında vergi vermişlerdir.⁹⁴

⁸⁷ Hacıyeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı' ve Osmanlı Devleti İlişkileri", ss. 65-66.

⁸⁸ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, s. 468.

⁸⁹ Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 108.

⁹⁰ Hacıyeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı' ve Osmanlı Devleti İlişkileri", ss. 65-66.

⁹¹ Palalı, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, s. 109.

⁹² Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 28-29.

⁹³ Aliyev ve Hasanov, *İrevan Hanlığı*, s. 77.

⁹⁴ Hacıyeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", s. 67.

2.3.3. Ticaret

Revan Hanlığı'nda şehir olarak sadece Revan şehri vardı. Şehrin dört tarafı yeşilliklerle ve Revan kale duvarlarıyla çevriliydi. Şehirde farklı-farklı meslek dalları gelişmiştir. Şehirde camcılık, dericilik, marangozluk, dokuma, boyacılık ve d. meslek dallarıyla uğraşan esnaflar bulunuyordu. Genellikle esnaf dükkanları şehrin merkezinde yerleşmiştir.⁹⁵

Revan Hanlığı'nda bir grup esnaf ticaretle de uğraşmıştır. Revan hem iç hem de dış ticarete aktif olmuştur. Yabancı tüccarların ticaret maksadıyla Revan'a gelmesinden dolayı onlardan toprak bastı vergisi alınıyordu. Revan Hanlığı diğer devletlerle yapmış olduğu savaşlar sonucunda ticaretle uğraşan esnaflar zarara uğramışlardır.⁹⁶

Yurtdışından özellikle Rusya'dan Revan'a tüccarlar geliyorlardı. Revanlı ustaların yaptıkları ipek ve kumaşları alıyorlardı. Revan pazarlarında alış-veriş İran, Rus, Hoy, Şuşa ve diğer şehirlerde kullanan paralar kullanılmıştır.⁹⁷

2.3.4. Mimari Yapı

Revan bölgesinin mimari eserlerinin çoğu günümüze ulaşmamış olsa da kaynaklarda bu sanat türü hakkında pek çok bilgi bulmak mümkündür. Bu bilgilere göre bölge, kervansarayları, kaleleri, camileri, binaları ve diğer mimari eserleri bakımından zengindi ancak bu anıtlar özgünlükleri ve mimari üslupları ile ayırt ediliyordu. Revan bölgesinin mimari anıtları, bu topraklarda çok sayıda güzel bina yapan mimar-inşaatçıların olduğunu kanıtlıyor.⁹⁸ İleri dönemlerde Revan Hanlığı'nda bulunan mescitler Ermeniler tarafından dağıtılmıştır. Dağıtılmış Camilerin bazıları şunlardır;

Abbas Mirza Camii; Cami, on sekizinci yüzyılın başlarında Revan hanı Hüseyingulu Han Serdar döneminde inşa edilmiştir. Cami, Kaçar ve Azerbaycan hükümdarı Abbas Mirza'nın adıyla anılmıştır. Caminin cephesi mavi ve yeşil çinilerle süslenmiş olup, orta kısmı güzel bir kubbe ile örtülmüştür. Revan Hanlığı'nın Çarlık Rusya'sı tarafından işgal edilmesinden sonra cami cephanelik olarak kullanılmıştır.⁹⁹

Daha sonra bir süre Rus askerlerinin sığınağı oldu. Ermeni SSCB'nin kurulmasından sonra cami tamamen yıkılmış ve sadece bir duvarın kalıntıları hayatta kalmış-

⁹⁵ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 29.

⁹⁶ Hacıyeva, "İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İlişkileri", s. 67.

⁹⁷ Ruhengiz Sultanova, "Maku Hanlığı", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 123-132.

⁹⁸ Garayev, *Azerbaycan İrevan Bölgesinin Tarixindən*, s. 431.

⁹⁹ Adam Adamyants, *Topography of Yerevan*, Revan, 1889, ss. 38-39.

tır.¹⁰⁰ Revan Kalesi'nin (1827) Rus işgalinden sonra Abbas Mirza tarafından yaptırılan cami 2008 yılında tamamen yıkılmıştır.

Ehi Tevekkül Zaviye; Dereleyez ilçesine bağlı Keşişkend (1957'den beri Yegegnadzor) bölgesinin Eleyez köyünde Müslüman Türklere ait tarihi eserdir.¹⁰¹ Tarihin mimari değeri olan anıt, Ermenistan'da yaşayan Müslüman Türklerin kutsal saydığı türbelerden biriydi. Anıtın girişinde Müslüman Türklerin inançlarını, dünya, ay ve güneşi simgeleyen üç daire, her dairedeki 12 imamın simgesi olan 12 çizgi ve Dereleyez ilçesinde yaşayan Türk sayısını simgeleyen dokuz sekizgen yıldız yer almış ve anıtın girişindeki taş levhaya işlenmiştir. Daha sonra bu anıt Ermeniler tarafından tahrip edilmiş ve kalan taş levhanın bir kısmına haç çizilerek Ermenileştirilmiştir.¹⁰²

Ergez Camii; Revan ilinin Şerur-Dereleyez ilçesinde, bugünkü Keşişkend bölgesinin (Yegegnadzor bölgesi) Ergez köyünde Alban Türk mabedidir. Malışke köyünün 5 km kuzey doğusunda yer almaktadır.¹⁰³ Cami 629-630 yıllarında inşa edilmiştir. Cami 1857 yılında Ermeniler tarafından yıkılmıştır. Uzunluğu 16, genişliği 14 adım olan bu taş tapınak 1870 yılında yeniden restore edilmiş, ancak 1918'de Ermeni Taşnaklar Pirin çevresinde duvarları yıkmış ve içeriye saldırarak binada büyük hasara yol açmışlardır. 1950-1960 yılları arasında Ermeniler mabedi yeniden restore ettiler ve görünüşünü başka şekle dönüştürmüşlerdir. 1918 yılına kadar Ergaz köyünde sadece Müslüman Türkler yaşıyordu. Artık o tarihten itibaren köy Ermeniler tarafından yakılmış ve o zamandan beri harabe haline getirilmiştir.¹⁰⁴

Demirbulag Mescidi; Azerbaycan kaynaklı bilgiye esasen Demirbulag Mescidi Günlüklü Mescit olarak da bilinmiştir.¹⁰⁵ Bu mescit Revan şehrinin Demirbulag ilçesinde yerleştiğinden dolayı Demirbulag diye isimlendirilmiştir. Mescidin Günlüklü ismiyle bilinmesi binanın üzerinde hazırlanmış günlüğe göredir.¹⁰⁶

¹⁰⁰ Harry F.B. Lynch, *Armenia, Travels And Studies*, Longman, Green And Company, New York 1901, s. 283. Kitabın Pdf'sine <https://archive.org/details/armeniatravelst02lync/page/n9/mode/2up> sitesinden ulaşılabilir.

¹⁰¹ İbrahim Bayramov, *Batı Azerbaycan: Tarihi Hakikatler veya Ermenistan'ın Etnik Temizleme Siyaseti*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2012, s. 273.

¹⁰² Lale Azeri, "Tarihten Sayfalar", <http://www.medeniyyet.az/page/news/18255/Exi-zaviyeleri.html> (25.01.2022)

¹⁰³ Bayramov, *Batı Azerbaycan: Tarihi Hakikatler veya Ermenistan'ın Etnik Temizleme Siyaseti*, s. 148.

¹⁰⁴ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, s. 334.

¹⁰⁵ Aziz Alekberli, *Garbi Azerbaycan Abideleri*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2007, s. 122.

¹⁰⁶ Aziz Alekberli, *Kadim Türk Oğuz Yurdu- Ermenistan*, Bakü 1994, ss. 184-187.

Mescit XVII-XVIII yüzyıllarda Hacı Muzaffar ağa tarafından inşa edilmiştir. Şubat 1988'e kadar faaliyet gösteren ve şehrin dindar Müslümanlarına hizmet veren mescit, o yılın Şubat ayında Ermeni milliyetçileri tarafından ele geçirilmiş daha sonra ise ateşe verilerek tamamen yakılmıştır.¹⁰⁷

Gök Mescit; Revan şehrinde yerleşmiş camidir. İnşaat 1760'ta başladı, 1764'te Revan'ın serdarı Hüseyin Ali Han Kaçar (1762-1783) tarafından tamamlandı, onun adıyla Hüseyin Ali cami gibi de şöhret bulmuştu.¹⁰⁸ 66 metre genişliği ve 97,2 metre uzunluğu ile Gök Camii, Revan'ın en büyük camisi ve Revan şehrinin merkez camisiydi.¹⁰⁹

George Burnutyan, caminin 1762-1783'te, Vladimir M. Harutyunyan'ın 1764-1768'de inşa edildiğini belirtir.¹¹⁰

Revan'da çarlık döneminde Türklerin ibadet ettikleri sekiz camiden biriydi. Cami 28 hücre, kütüphane, ibadethane ve iç avludan oluşmaktadır. 7.000 metrekarelik bir alanda yer almaktadır. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Sovyet hükümetinin radikal laik politikasına uygun olarak 24 metre yüksekliğindeki 4 minareten 3'ü yıkılmış ve 1952'de caminin bir bölümü okula dönüştürülmüştür. Cami, XX. yüzyılda Ermeniler tarafından iki kez yakıldı. Önce 1918'de, ardından Mart 1955'te Türk din adamı Mahmud Aruzoglu, eşi ve 22 Türk âlimi camide ibadet ederken. Son zamanlarda Ermeniler camiyi tarih müzesine çevirmiştir. Şuan ise Ermeniler camiyi "Fars Cami'si" diye dünyaya sunuyorlar. 1995-2006 yıllarında İranlı inşaat şirketlerinin yardımıyla yeniden restore edilen cami, İran'ın Ermenistan'daki kültür merkezlerinden biri haline gelmiştir.¹¹¹

İngiliz araştırmacı Tom de Waal şöyle yazıyor: "Ermenilerin Türklere ait bir camiyi kolayca yok etmelerini oyun olarak izah etmek mümkündür. Yani Ermeniler Türkleri kolayca ülkenin tarihinden silebilir. XX. Yüzyıla kadar burada yaşayan Türkler Müslümanlar olarak anılıyordular. Ermeniler Müslümanlara sadece Türk dilli Şia'lar olarak bakıyordular"¹¹²

¹⁰⁷ *Göyçe Gazetesi*, 24 Aralık 1994; Alekberli, *Garbi Azerbaycan Abideleri*, 122.

¹⁰⁸ Lynch, *Armenia, Travels And Studies*, Longman, Green And Company, ss. 213-214.

¹⁰⁹ Alekberli, *Garbi Azerbaycan Abideleri*, s. 124.

¹¹⁰ George Bournoutian, *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795–1828*. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers. 1992, s. 45.

¹¹¹ Sabuhi Memmedov, "Ermenilerin kronik hastalığı: tarihi hafızamızı çalma hastalığı", *Halk Gazetesi*, 1 Kasım 2021. Bilgiye <https://xalqqazeti.com/mobile/az/news/61959> sitesinden ulaşılabılır.

¹¹² Tom de Waal, "Çorniy Sad", <https://history.wikireading.ru/410604>.

Aralarında Türkiye-Azerbaycan Dostluk Dernekleri Federasyonu (TADDEF) ve Asımdar'ın de bulunduğu 14 federasyonun temsilcilerinin yer aldığı Türk heyeti, Gök Camii'nde namaz kılmak için Ermenistan'ın başkenti Revan'a gitmek istese de işgalci güç tarafından reddedildi.

Novruzali Bey Camii; Revan'daki en eski Şii camilerinden biri olan Novruzali Bey Camii'nin kesin yapım tarihi bilinmemekle birlikte, araştırmacılar onu mimari özellikler açısından XIV. Yüzyıla ait olduğunu söylerler.¹¹³ Bir başka görüşe göre ise camii XVII. Yüzyılın ikinci yarısında inşa edilmiştir.

1918-1920 yıllarında kurulan Ermeni Taşnak hükümeti ve Sovyet Ermenistan'ının ilk yıllarında Türkiye'den kaçan Ermeni mülteciler Sardar, Tepebaşı, Sartibhan, Hacı Novruzali Bey camilerine yerleştirildi. Tarihi Cami 1920-1930 yıllarında Revan'ın genel mimari planı hazırlanırken, öncelikle şehir merkezinde camiler de dahil olmak üzere Türklerin ait tarihi ve mimari eserlerin yıkılması ve yerleşim ilçeleri, meydanlar ve parkların yapılması yerlerine başlandı. Bu plan sonucunda neredeyse yok edilen eserlerden biri de Nevruzali Bey Camii'dir.¹¹⁴

Cuma Camii/ Şah Abbas Camii; Revan şehrinde yerleşen camidir. Sardar Sarayı'nın doğusunda yerleşen bu cami 1606 Safevi'de hükümdarı I. Şah Abbas (1587-1629) tarafından inşa edildiğinden dolayı Şah Abbas Camii olarak da bilinir.¹¹⁵ Sardar'ın sarayının doğusuna yapılan caminin yanına medrese, kütüphane ve otel yaptırılmıştır. Caminin etrafında medrese, kütüphane, kervanların istirahat etmeleri için otel ve onları kuşatan büyük bahçe, bahçede de havuz bulunmuştur. Camii 1918-1920 yılları aralığında Ermeniler tarafından dağıtılmıştır.¹¹⁶ Uzun zaman yararsız halde olan Camii 1940'ta Ermeniler tarafından tamamen dağıtılmıştır.¹¹⁷

2.4. Rusya'nın Revan'ı İşgal Etme Çabaları

Rusya'nın I. Petro ile başlayan sıcak denizlere açılarak yeni pazar imkânlarına ulaşmak ve sanayi için hammadde elde etme düşüncesi onları istilaya yöneltmiştir.¹¹⁸

¹¹³ Alekberli, *Garbi Azerbaycan Abideleri*, s. 125.

¹¹⁴ Nazım Mustafa, "Revan'ın Tarihi ve Mimari Anıtları", <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/3/30/irevanin-tarixi-memarliq-abideleri.html> (2013).

¹¹⁵ Cafer Kıyasi ve İbrahim Bozyel, *Ermeni Kültür Terörü*, İğdir Azerbaycan Türk Tan Derneği, Ankara 1996, s. 8. Kitabın elektron şekline <http://www.mammadli.az/kultur-terroru.htm> sitesinden ulaşılabilir.

¹¹⁶ Aziz Alekberli, "Revan Mescidleri", *Halk Gazetesi*, 18 Mayıs 1997.

¹¹⁷ Kıyasi ve Bozyel, *Ermeni Kültür Terörü*, s. 8.

¹¹⁸ Sezgi, "Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları", s. 246.

Bu sebepten Güney Kafkasya, Rusların isteklerine cevap verecek nitelikteydi. Kafkasya'nın işgali Ruslar için önemli hareket noktasıydı. Rusya'nın amacı Kafkasya'yı işgal etmek ve Kafkasya'ya sınır iki büyük devlete -İran ve Osmanlı- karşı Hristiyan devleti kurmaktı. Rusya'nın Kafkasya'yı işgal edip yerleşme planında Kafkasya'da yaşayan Ermeniler önceliğe sahipti. Bunun için bölgede Ruslar tarafından Ermeni devleti kurulması planlanıyordu.¹¹⁹

Aslında Rusların Kafkasya'ya ilerlemek istekleri daha önceden XVI. Yüzyıldan başlamıştır. Ancak o dönemde Rusya'nın hem kendi içindeki problemleri hem de Osmanlı devletinin Ruslara karşı koyması Rusya'nı bundan engellemiştir.

Ruslar büyük öneme sahip Kafkasya'yı tanımak, bölgeyi iyi bilmek için bölgeye istihbaratçı göndermiştir. İstihbarat bilgileri edinmek için bölgeye Ermeni İsrail Ori'yi gönderilmiştir. İsrail Ori Ermeni özgürlük hareketinin önde gelenlerinden biriydi. İsrail Ori'nin gönderilmesi tamamen bilinçliydi. O zamanlar bölgede Safevi-Osmanlı çatışmaları yaşanıyor. İsrail Ori her iki devletin içerisindeki Ermenilerin bağımsız olmalarını istiyordu.¹²⁰ O Kafkasya'nı gezerek bölgede elde ettiği bütün bilgileri Rusya'ya iletmıştır.¹²¹ Bu bilgilerden dolayı I. Petro Ermeniler için elinden gelen her şeyi yapacağına söz vermiş ve Ermenileri koruma altına alınması hakkında 1724 yılında karar imzalamıştır.¹²²

XVIII. Yüzyılda I. Petro'nun Kafkasya'nı işgal etmesinde esas olarak iki amaç vardı. Bunlardan birincisi Rusya'nın bölgede demografik değişim yaparak bölgeden Müslüman Türklerin çıkarılması, ikincisi ise bölgeye Ermenileri yerleştirmek ve bu bölgede Ermenileri hem İran'a hem de Osmanlıya karşı kullanmaktı. Bu sebepten Rusya Kafkasya'da Ermeni vilayeti oluşturmak niyetinde olmuştur.¹²³

Düşüncesi I. Petro tarafından atılan Kafkasya'yı ele geçirme siyaseti diğer Rus çarları tarafından da devam ettirilmiştir. O zaman Ermenileri dışardan getirmek mümkün olmadığından Rusya özellikle Revan'ın Eçmiedzin ilçesinde yaşayan Ermenileri

¹¹⁹ Okan Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, Yeditepe Yayınevi, İstanbul 2016, s. 27.

¹²⁰ Elvin Valiyev ve Doğan Yörük, "Güney Kafkasya'da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)", *SUTAD, Güz 2016*, (40), s. 15-28.

¹²¹ Sezgi, "Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları", s. 248.

¹²² Habib Rahimoğlu, *Silinmez Adlar, Sağalmaz Yaralar*, Y.y.y, Bakü 1997, s. 13.

¹²³ Mehmet Saray, "Türk Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meslesi", *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumuna İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 8-12 Ekim 1985, s. 127.

himaye etmiştir. Hatta Çar I. Aleksandr'ın Sisianov'a yazdığı mektubunda şöyle yazıyordu: "Her ne olursa olsun Ermeniler Revan ve diğer hanlıklarda kullanılmalıdır"¹²⁴

Rusya'nın Kafkasya'yı ele geçirme niyetleri oldukça kabarmıştı. Rusların Kafkasya'da işlerini kolaylaştıran bölgede Ermenilerin bulunmasıydı. Çünkü Ermeniler Kafkasya'ya karşı savaşta Rusların yanında saf alacaklarını bildirmişlerdi.¹²⁵ Eçmiedzin Katolikosu 1795 yılında II. Katerina ile görüşerek Rusya ile Müslüman komşuları Osmanlı Devleti ve İran arasında duvar olacak Ararat Krallığı'nın (Ermeni Vilayeti) kurulmasını istemiştir. 1796 yılında St. Petersburg'da bir görüşme yapıldı. Ermeniler adına Osep Argotyan'la ve Hovannes Lazaryan, Rusya adına ise Prens Grigori Potemkin ve General Suvarov katılmıştır. Bu görüşmede Azerbaycan hanlıklarında yaşayan Ermenilerin Rusya'nın desteği ile isyan etmesi kararlaştırıldı. Revan bölgesinde Rusya'nın desteği ile bir Ermeni Devleti kurulması kararlaştırıldı. Kurulacak bu devlete Rusların gerekli silah ve para yardımını yapması kabul edildi. Ancak her iki tarafın istediği bu plan hayata geçirilemedi.¹²⁶

XIX. yüzyılın başlarından itibaren Rusların Kafkasya'ya doğru istilaları başlamıştır. Bu zaman Rusların bölgede ilerlemesine İran Devleti karşı çıkıyor. Haziran 1804 yılında İran Rusya'ya karşı savaşa başladı. Ruslar Revan üzerine yürüse de başarılı olamadı.¹²⁷ Ancak Revan'ı ele geçirmek uğrunda Rus-İran savaşı 1813 yılına kadar devam etti. Artık Ruslar geri Revan'dan geri çekilmek durumunda kaldı. Geri çekilen Rusya İran'la Gülistan anlaşması imzaladı. 1813 tarihleri arasında iki devlet arasında yapılan savaşlar sonucunda Rusya Kafkasya'da geniş bir alana sahip oldu.

Rusya'nın Kafkasya'da konumunu daha da sağlaması için sadece Revan ve Nahçıvan hanlıkları işgal edilmemiştir. Bunun dışında Rusya Kafkasya'da bulunan diğer hanlıkların da hepsini işgal etmiştir.

Nahçıvan ve Revan toprakları dışında kalan bütün Kuzey Azerbaycan toprakları Rus Çarlığı'nın eline geçmiştir.¹²⁸ Bundan sonra Revan Hanlığı' 1826 yılına kadar ve bir sonraki Rus-İran savaşına kadar İran'ın hâkimiyeti altında kaldı.¹²⁹

¹²⁴ Zaur Aliyev, "Ermenilerin Tarihi Azerbaycan Topraklarına Göçürülmeleri Hakkında", *Devlet ve Din Dergisi*, 19.-№1, ss. 47-52.

¹²⁵ Sezgi, "Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları", s. 248.

¹²⁶ Sezgi, "Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları", s. 249.

¹²⁷ Oğuz Şimşek, "Nahçıvan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi", *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Sonbahar 2010, S. 6, ss. 111-132.

¹²⁸ Şimşek, "Nahçıvan'ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi", s. 118.

¹²⁹ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, s. 28.

Kafkasya uğruna savaş sadece İran'la değil aynı anda Osmanlı devleti ile de yaşanıyordu. XIX. Yüzyılda her iki devlet arasında savaşlar yaşanmıştır. 1804-1812 yılları aralığında devam eden Rus-Osmanlı savaşlarında Osmanlı devletinin Kafkasya'da Ruslara karşı askeri faaliyetleri kesintiye uğramamıştır.¹³⁰

2.4.1. Gülistan Anlaşması

Rus İmparatorluğu'nun Kafkasya'yı işgali, İran'ı ciddi şekilde rahatsız ediyordu. Bunu önlemek için Abbas Mirza, 1805'in baharında Rusya'ya karşı askeri operasyonlar başlattı. 1813 yılına kadar süren savaşlar sonunda İran ağır bir yenilgiye uğradı. Bundan sonra Abbas Mirza barış görüşmelerinin başlamasına izin verdi.

İran'ın Rusya-İran savaşında yenilmesi ve o dönemde uluslararası ilişkilerde yaşanan köklü değişim, Rusya ile İran arasında barış görüşmelerinin başlamasına neden oldu. İngiltere durumdan yararlanarak Rusya-İran görüşmelerinde arabuluculuk yapabildi. 12 Ekim 1813'te Karabağ'da iki ülkenin tam yetkili temsilcileri arasında Gülistan Barış Antlaşması imzalandı. Anlaşmanın metni Ser Gore Ousley tarafından yapıldı. Anlaşmanı Rusya tarafından Nikolay Rtışev, İran taraftan ise Mirze Ebu el-Hasan imzaladı. Bu anlaşmanın sonucu olarak Kafkasya'nın birçoğu Rusya'nın hâkimiyeti altına geçti.¹³¹ Bu anlaşma 7 madde olarak düzenlendi. Anlaşmanın şartlarına göre;

1. Rusya'nın Kafkasya'da bulunan Nahçıvan ve Revan hanlıkları toprakları istisna bütün toprakları elde etmesi İran tarafından tanındı.
2. Bu topraklar Azerbaycan'ın Kuzeyini, Gürcistan'ı ve Dağıstan'dan Arpaçay-Aras nehrine kadar olan bütün toprakları kapsıyordu.
3. Rusyan'ın işgal ettiği topraklar bundan sonra gelen İran şahları tarafından da tanınacaktı.
4. İran tüccarları Rus limanlarını, Rus tüccarları da İran limanlarını rahat şekilde kullanacaktı.
5. Savaş sırasında esir olarak alınan askerler karşılıklı olarak geri iade edilecekti.

¹³⁰ Zübeyde Güneş Yağcı, "Osmanlı Devleti'nin Kafkasya'daki Askeri Yatırımları", *Askeri Tarih Araştırma Dergisi*, Yıl 2, Şubat 2004, S. 3, s. 23.

¹³¹ Bilge, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, s. 181.

6. Her iki ülkede konsolosluk faaliyet gösterecek, bu sayede dostluklar pekişecekti.
7. Her iki devletin tüccarları bir diğer devlete ticaret maksadıyla geçtikte o devletin resmi memurları onların güvenliğini sağlayacaktı.

Kısacası bu anlaşma İran'ı zor duruma sokan anlaşma olmuştur. Rusya Revan ve Nahçıvan hanlıkları dışında Kafkasya'da oluşmuş Bakü, Şirvan, Şeki, Gence, Karabağ, Lenkaran, Kuba ve Derbent hanlıklarını kendi topraklarında katmıştır.¹³² Rusya'nın adları geçen hanlıkları işgaline kadar bu hanlıklar bazen İran'ın bazen de Osmanlı devletinin hâkimiyetinde olmuştur.¹³³

İran'la Rusya arasında yapılan bu anlaşma İran açısından başarısız bir anlaşma olmuştur. Görüldüğü gibi bu anlaşma ile Rusya Revan ve Nahçıvan hanlıkları dışında Kafkasya'nın birçoğunu elde etmiştir. İran'ın ise Kafkasya'daki etkisi bu anlaşma sonucu kaybolmuştur. Bu yenilgiyi kabullenemeyen İran daha sonra yeniden Rusya ile savaşa girmiştir. 1826 yılında başlayan ikinci Rus-İran savaşı 1828 yılında Türkmençay anlaşmasıyla sonuç bulmuştur. Bundan sonra İran Rus ordularına karşı gelmekten geri durmak zorunda kalmıştır.

2.4.2. Revan'ın İşgali ve Türkmençay Anlaşması

Kafkaslarda yaşanan her şey Rusya'nın lehinde ilerliyordu. Ruslar bölgede ilerleme faaliyetlerini sürdürüyorlardı. İşin bir başka tarafı da bölgede İngiliz ve Fransızların da etkisinin olmasıydı. Bu iki devlet, Revan Hanlığı'nın sınırlarında bulunan Osmanlı ve İran devletini Revan'ı ele geçirmek isteyen Ruslara karşı kışkırtarak Kafkasya'da kendi konumlarını güçlü hâle getirmeye çalışmışlardır.¹³⁴ O sırada Revan Hanlığı daha önce imzalanmış Gülistan anlaşmasıyla İran devletinin sınırları içerisindeydi.

İngiliz ve Fransızların Osmanlı ve İran devletini Rusya'ya karşı birleştirme planları mümkün olmamıştı. Çünkü birinci Rus-İran savaşından başarılı çıkan Rusya Kafkasya'da Revan ve Nahçıvan hanlıkları istisna bütün hanlıkları ele geçirmişti. Bu yenilgini kabullenemeyen İran'ın Osmanlı devletine, arazisini telafi etmek için saldırıda bulunması bu iki devlet arasında Rusya'ya karşı birleşmesine engel olmuştur. Bu iki devlet arasında yaşanan münakaşalar Rusya'nın lehine olmuştur. Bu karmaşayı fir-

¹³² Nesrin Sarıahmetoğlu, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2006, s. 11.

¹³³ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 34.

¹³⁴ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 80.

sat bilen Rusya, Revan sınırlarına doğru ilerlemişti. XIX. Yüzyıldan itibaren Rusların Revan üzerine saldırıları daha da organizeli hal aldı. Bu mücadele sonucunda Revan Hanlığı'nın ordusu önce Şöreyel istikametinde hareket etti. Daha önceden Şöreyel'de bulunan Rus askerleri bu saldırı sonucunda geri çekilmek zorunda kaldılar. Revan hanı ve kardeşi Şöreyel'de bulunan Abaran kalesini Ruslardan geri aldı. Abaran'ın işgal edilmesiyle burada bulunan Rus ordusu geri çekilmiş Kara Kilise'ye sığınmışlardır. Geri çekilene kadar Revan ordusuyla savaşan Ruslar büyük kayıplar vermişlerdir. Bundan sonra bölgede yaşayan Türkler Revan hanı tarafından Revan'a yerleştirilmişlerdir. Bundan sonra Revan ordusu Balıkçay, Sadağaçay, Karakilise ve diğer Revan etrafına yürüyüşler yaparak buraları Rus ordusundan temizledi.¹³⁵

Rusya ile yapılan Gülistan anlaşmasının ömrü uzun sürmemişti. 1826 yılında Rus çarı I. Aleksander'ın ölümünden sonra Rusya'da taht meselesinden dolayı iç kargaşa meydana gelmiştir. Bu kargaşayı fırsat bilen İran, birinci yenilgisini telafi etmek amacıyla 1826 yılına Rusya'ya karşı savaşa başladı.¹³⁶ 1826-1828 yılları arasında Rus-İran arasında yapılan savaş İran devletinin yenilgisi ile sonuçlandı.¹³⁷ Aynı zamanda Rus-Osmanlı savaşları da devam ediyordu. Yani Rusya aynı dönemde hem İran'la hem de Osmanlı devleti ile savaş içerisindeydi. Ancak bu fırsatı İran iyi değerlendiremedi.¹³⁸ İran tekrardan Rusya ile anlaşma imzalamak durumunda kaldı.

10 Şubat 1828 yılında Tebriz şehri yakınlarında Türkmençay denilen bölgede Rusya ile İran arasında Türkmençay anlaşması imzalandı. Anlaşmada rus yazarlarından A. Gribayedov ile Azerbaycanlı tarihçi A. Bakıhanov bulunmuştur.¹³⁹ A. Bakıhanov anlaşma esnasında Rusca tercümanlık görevini üstlenmiştir.

Türkmençay Antlaşması'nın Maddeleri

16 maddeden ibaret olan Türkmençay Antlaşması'nın;

1. ve 2. maddesinde bu antlaşmanın; ebedi barış, dostluk ve iş birliği antlaşması olması kabul edilmiştir.

¹³⁵ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 81.

¹³⁶ Akdes Nimet Kurak, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917'e Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1999, s. 323.

¹³⁷ Yusuf Halaçoğlu, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2005, s. 27.

¹³⁸ Çakmak, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", s. 391.

¹³⁹ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 35.

Antlaşmanın 3. maddesine göre; İran, 6 ay içerisinde Revan ve Nahçıvan hanlıklarını Rusya'ya bırakmıştır.

4. maddede, İran ve Rusya arasındaki sınır tespiti yapılırken, 5. maddede, tespit edilen sınırların kuzeyinde kalan, Kafkas Sıra Dağları ve Hazar Denizi arasında bulunan bütün toprak ve adaların, bu topraklarda yaşayan halkların Rusya İmparatorluğu'na ait olduğu kabul edilmiştir.

6. maddede İran, Rusya'ya 30 milyon ruble tazminat ödemeyi kabul etmiştir.¹⁴⁰

7. maddede Rusya, İran Veliahdı Abbas Mirza'yı önce veliaht, tahta çıkmasından sonra da hükümdar olarak tanıyacaktır.

8. maddeye göre, Hazar'da her iki devletin de ticaret gemileri yüzebilecek, fakat yalnızca Rusya'nın savaş gemileri bulunabilecektir.

9. maddede karşılıklı elçilerin kabulü ve ağırlanması yer alırken, 10. maddede karşılıklı ticaretin geliştirilmesi ve ticaret ataşeliklerinin kurulması karar altına alınmıştır.

11. maddede savaştan önce yarım kalan işler adaletle halledilecek ve daha önceden var olan alacaklar ilgili hükümet tarafından ödenecek' hükmü yer almıştır.

12. maddeye göre, taşınmaz malları bulunanlar üç yıl süre zarfında bunları değiştirmeli ya da satmalıdır. Sadece, Revan eski Serdarı Hüseyin Han ile kardeşi Hasan Han ve Nahçıvan eski Hâkimi Kerim Han bu haktan mahrum edilmiştir.

13. maddeye göre, her iki taraftan da esir düşenlerin tamamı dört ay içerisinde serbest bırakılacaktır.

14. madde ise, her iki devlete sığınanlarla ilgilidir. Rusya'nın tasvip etmediği kişilerin İran tarafından, belli bölgelere (Karabağ ve Nahçıvan) yerleşmesine izin verilmeyecektir.

15. maddeye göre, Güney Azerbaycan'da yerleşen ahalinin istedikleri takdirde Rusya'ya göçebilecekleri ve bunlara müsait imkânlar yaratılacağı ifade edilmiştir.

¹⁴⁰ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 35.

16. maddede ise, bu antlaşmanın Rusya İmparatoru ve İran Şahı tarafından imzalanması ve bir an önce her yere duyurulması karar altına alınmıştır.¹⁴¹

İkinci Rus-İran savaşı sonucu yapılan Türkmençay anlaşması ile Rusların Revan ve Nahçıvan Hanlığı'nı ele geçirmesiyle sonuçlanmıştır. Bu savaşta Revan bölgesinin Ruslar tarafından ele geçirilmesinde Ermenilerin desteği olmuştur. Revan Hanlığı' arazisinde az da olsa bulunan Ermeniler, Grigoryan kilise bireyleri ve Ermeni zengin tüccarları, toraklarında yaşadıkları Revan Hanlığı'na karşı ihanet etmekten kaçınmamışlardır.¹⁴² Ruslar Revan'ı ele geçirsün diye Ermeniler her vasıta ile Ruslara yardımda bulunmuştur. Rus askerlerine Ermeniler tarafından Revan'ın işgali için erzak ve para yardımları yapılmıştır. Üçkilise manastırının rahibi ve Ermeni dini lideri sayılan Nerses, Ruslara Revan'ın aleyhine casusluk yapmıştır. Nerses'in Revan'ın ele geçirilmesine karşı Ruslara yapmış olduğu casusluk Rus yetkililerin beyanatlarında aks olunmuştur.¹⁴³ Bundan başka Rusların İran'la savaşları Revan Hanlığı'nı olumsuz etkilemiştir. Bölgede yaşayan ahali Revan Hanlığı'nı terk etmek zorunda kalmıştır.

Rus-İran savaşından hemen sonra St. Petersburg'da Ermenilerin özel girişimleri ile görüşmeler yapıldı. Görüşmeler sonucunda Revan ve Nahçıvan topraklarında Ermeni eyaleti yaratılması meselesi ortaya atıldı.¹⁴⁴ Rusya işgal ettiği Revan ve Nahçıvan hanlıklarını iptal edip birleştirerek yeni idari yapı oluşturdu. Böylelikle bu yapı çarın emriyle 2 Nisan 1828'de "Ermeni Vilayeti" diye isimlendirildi.¹⁴⁵

Ermeniler bu idari birime, Ruslar tarafından Ermeni Vilayeti adının verilmesini, uzun zamandan beri özlemleri olan, "Bağımsız Ermenistan veya Özerk Ermenistan" idaresi özlemlerine kavuştuklarını zannederek, kısa süreli bir sevinç yaşamışlardır. Ancak Ermenilerin bu sevinçleri uzun sürmemiştir. Ruslar, yöreyi işgali sürecinde, onlara her türlü yardımı sağlayan Ermeni dini lideri Nerses'i tutuklayıp, Basarabya'ya sürgün etmişlerdir. Ermeniler oluşturulan yapının bir Rus vilayeti olduğunu, bu bölgeleri Rus Çarı adına işgal eden ve daha sonra da oluşturulan Ermeni vilayetinin başına

¹⁴¹ Okan Yeşilot, "Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları", *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* S. 36, Erzurum 2008, s. 191.

¹⁴² Sezgi, *Revan Bölgesinde Uluslararası Nüfus Mücadelesi*, s. 79.

¹⁴³ Sezgi, *Revan Bölgesinde Uluslararası Nüfus Mücadelesi*, s. 79.

¹⁴⁴ Asıman Aliyev, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye'nin Rolü (1828-1994)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Üniversitesi, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003, s. 3.

¹⁴⁵ Aydın, "Revan", s. 28.

getirilen Rus komutanı Paskiyeviç'ten öğrenmişlerdir.¹⁴⁶ Ermenilerin bu arzularına kavuşma sevinçleri uzun sürmemiştir.¹⁴⁷

Rusların oluşturdukları ve Ermeni vilayeti diye isimlendirdikleri bölge daha sonra Rusların kendileri tarafından geçici olarak askeri merkez haline getirildi.¹⁴⁸ Buna rağmen Revan Ermeni Vilayeti ismiyle 1840 yılına kadar bu şekilde anıldı.¹⁴⁹

Revan'ın Ruslar tarafından işgali öncesinde olduğu gibi sonrasında da bölgede genel nüfus Türklerden oluşmuştur. Daha sonra nüfus Ruslar tarafından Ermenilerin bölgeye İran ve Osmanlıdan göçürülmeleri ile değişecekti.

Bölge İran'ın işgali altındayken resmi yazışmalar Farsça idi. Bu bağlamda artık Rusya 1840 yılına kadar devam eden resmi yazışmaları Rusça olarak değiştirdi.¹⁵⁰ Buna rağmen bölgedeki genel nüfusun çoğunluğu Türkler olduğu için hem konuşmalar hem de yazılan kültürel eserler Türkçe olmuştur.¹⁵¹

Görüldüğü üzere Türkmençay anlaşmasıyla Revan'ın hâkimiyeti tamamen Rusların idaresi altına geçmiştir. Ruslar daha önceden söz verdikleri gibi bölgede Ermeni vilayeti oluşturduklar. Her ne kadar da bölge Ermeni vilayeti olarak anılsa da resmi işlerin hepsi Ruslar tarafından yapılıyordu. Ermeni vilayeti Ermenilerin beledikleri gibi kendilerine ait özerk bir bölge olmadı. Rusya sadece olarak Revan Hanlığı' ile sınır olan İran ve Osmanlı devletine karşı Hristiyan devleti kurmayı amaçlıyordu ki, bunu da başardı. Bu devletin oluşumunda ve nüfusunda ise Ermeniler öneme sahip oldular.

¹⁴⁶ Kızılkaya, “Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828–1920), s. 304.

¹⁴⁷ Kazım Karabekir, *Ermeni Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul 1995, s. 127.

¹⁴⁸ Mirza Bala, “Erivan”, *İslam Ansiklopedisi*, C. 4, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, s. 314.

¹⁴⁹ Aydın, “Revan”, s. 28.

¹⁵⁰ Nadir Devlet, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)*, I. Baskı, TTK. Yayınları, Ankara, 1999, s. 23.

¹⁵¹ Kızılkaya, “Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828–1920), s. 305. Kızılkaya bu bilgiyi “Veysel Ünüvar, İstiklal Harbi'nde Bolşeviklerle Sekiz Ay, 1920–1921, Şirket-i Mürettebiye Basımevi No: 73, İstanbul, 1948, s. 7.” den ulaştırmıştır.

3. REVAN HANLIĞI'NIN İŞGALİNDEN ERMENİSTAN ULUS DEVLETİNİN OLUŞUMUNA KADAR BÖLGEDE DEMOGRAFİK DEĞİŞİM (GÖÇLER)

3.1. Revan Göçleri

3.1.1. Göç Kavramı

Göç, yaşama şartlarının farklı farklı sebepler yüzünden zorlaşması sonucunda kişilerin yaşadıkları bölgelerden daha elverişli bölgelere göçmesine denir.¹⁵² Göç olayı tamamen kişilerin kendilerine has bir olaydır. Bu olay göçe karar veren kişilerin hayatlarını başka yerde sürdürmek için uyguladıkları karardır. Göç faaliyetini gerçekleştiren kişiler günümüzde “göçmen” veya “muhacir” diye isimlendirilir.

Ana hatları ile ifade etmek gerekirse göçler farklı sebepleri, mesafesi, yönü ve diğer farklıları olmak üzere iç ve dış göçler olarak iki kısma ayırsak hata etmiş olmayız. Bundan başka göçle alakalı mülteciler, milli göçmenler, milletlerarası göçler ifadesini kullanmak ta mümkündür.¹⁵³

Yukarda da söylediğimiz gibi göçleri iç ve dış göçler diye ikiye ayırsak yanılmayız. İç göçler esasen bir şehirde yaşayan insanların, ekonomik zorluklar yüzünden yaşamı ve ekonomi durumu daha iyi olan aynı ülke içerisinde başka şehirlere göç etmesidir. Dış göçler ise insanların farklı ülkelerde hem uzun süre kalmak hem ekonomik olarak çalışmak hem de yerleşmek amacıyla yaşamalarıdır. Yukarıda söylediğimiz mülteciler, milli göçmenler, milletlerarası göçler dış göçlere örnek gösterilebilir.

Abdullah Saydam göç hareketlerini katılanların sayısına göre münferit ve kitle göçleri diye sınıflandırmıştır.¹⁵⁴ Göç ettirilen kişiler göç durumuna göre “gönüllü” ve “zorunlu” ola biliyor. Tez Konumuzla Alakalı Bugünkü Ermenistan devleti arazisinde yaşamış ve bölgenin yerel halkı olmuş Türklerin göçleri zorunlu göçler sınıfına girmektedir.

Göçlerin farklı sebepleri ola bilir. Tarihte bu türlü sebeplere dayalı farklı-farklı göçlere rastlamak mümkündür. Örneğin Ermenistan’da yaşayan Türklerin göçleri gibi.

¹⁵² Ahmet Selim el-Humsi ve Sadi Abdullatif, *er-Rafid*, Muessesetü el-Hedis, Y.y.y., 2015. s. 1047.

¹⁵³ Abdullah Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara 1997, s. 1.

¹⁵⁴ Saydam, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, s. 2.

Göçlerin sebepleri araştırıldığında esas önemli olaylar içerisinde kişilerin yaşadıkları bölgelerde kendilerini güven içerisinde bulmamalarıdır. Yine bu konuya örnek olarak son iki yüz yılda Kafkasya'dan Müslüman Türklerin askeri ve siyasi bakımdan tehcirini örnek vere biliriz.¹⁵⁵

Kafkasya'da Müslüman Türklere karşı yapılan tehcirlerin nedenleri Rusların Kafkasya'da ilerleme ve ele geçirme politikası yürütmesidir. Bu bölgede durumu elde tutmak için Rusya Müslüman Türkleri buradan sürerek onların yerine Ermenileri yerleştirmiştir. Rusların Kafkasya'daki Müslümanların tehciri Ermenilerin ise iskan politikaları XIX. Yüzyılın ilk yarısında tamamlanmıştır. Bu sebepten de Kafkasya'da yaşayan Türklerin çoğu Osmanlıya göç etmiş onların yerine ise İran'dan ve Osmanlıdan Ermeniler getirilmişlerdir.¹⁵⁶

3.1.2. 1828-1880 Revan Göçleri

1804'ten itibaren Kafkasya'nın işgalini tamamen bitirecek olan Revan ve Nahçıvan Hanlığı'nı işgal etmek uğrunda başlayan Rus-İran savaşı 1828'te yapılan Türkmençay anlaşmasıyla tamamlandı. Bu anlaşmadan önce Nahçıvan daha sonra ise Revan Rusların idaresine geçti. Böylece Kafkasya'nın işgali tamamlanmış oldu.

Rus işgaline kadar Revan Hanlığı topraklarında genel nüfusun çoğunluğu Türk Müslümanlardı. Bölgede az sayıda Ermeniler de mevcuttu ki, onların sayısı da Müslüman nüfusa nispeten çok azdı. Şunu da söylememiz gerekir ki, Revan Hanlığı'nın genel nüfus yapısı daima Nahçıvan Hanlığı'nın nüfusu ile beraber hesaplanmıştır.¹⁵⁷

Revan'ın Rusya tarafından işgaline kadar bölgede Türk nüfusu daha ağır basıyordu. Bölgede, işgale kadarki farklı dönemlerde nüfus oranı değişse de yine nüfusun ağırlığını Türkler oluşturmuştur. 10 Şubat 1828 yılında Revan'ın ele geçirilmesiyle bölgenin nüfusu takriben 118 bin kişi civarında bulunuyordu.¹⁵⁸

Revan'ın Rusya tarafından ele geçirilmesinin akabinde Rus Çarı'nın emriyle 1829'da General G. Paskeviç, İvan Şopen'e Revan vilayetinde genel sayım yapılması

¹⁵⁵ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 41.

¹⁵⁶ Hacer Verdiyeva, "İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklik Üzerine", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 175-177.

¹⁵⁷ Kızılkaya, "Revan (Erivan) ve İğdır Yöresinde Demografik Yapının Ermeniler Lehine Dönüştürülme Süreci (1828-1920)", s. 305.

¹⁵⁸ Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, s. 31.

hakkında emir vermiştir. Sayım işgalden önce ve sonrası olarak değerlendirilmiştir. İ. Şopen'in sayımına göre Revan ve Nahçıvan'ın işgalinden önce durum şöyleydi;¹⁵⁹

Revan: 521 köy

Nahçıvan: 179 köy

Ordubat: 52 köy¹⁶⁰

Toplam: 752 köy

Rus-İran savaşı sonrasında Revan ve Nahçıvan hanlıklarının ele geçirilmesi ile durum değişmiştir;

Revan: 310 köy

Nahçıvan: 42 köy

Ordubat: 6 köy

Toplam: 358 köy

Savaş öncesi ve sonrası hesaplamalarına bakıldığında bölgedeki köylerin durumu açıkça görünmektedir. Savaş sonrası ise bölge Ruslar tarafından dağıtılmış çok sayıda insan Müslüman Türk göç etmek zorunda kalmıştır.

Revan'da hane bakımında hesaplamalar ise şu şekildedir;

Revan; 17.000

Nahçıvan: 4.600

Ordubat: 2.130

Toplam: 23.730¹⁶¹

İvan Şopen'in bilgileri esasında anlaşılan şu ki, Revan'da 23.730 hane mevcut olmuştur. Her hanede ortalama beş kişi yaşadığını düşünürsek 1828 işgali sırasında bölgede 118 bin 650 kişi yaşamıştır. Bunlardan ortalama olarak 81 bin 749 kişi Müslüman Türk, 25 bin 131 kişi ise Hristiyan Ermeni idi.¹⁶² Sayımdan da anlaşıldığı üzere

¹⁵⁹ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 50.

¹⁶⁰ Ordubat Nahçıvan'a bağlı şehirdir.

¹⁶¹ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 50-51.

¹⁶² Attar, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, s. 31.

bölgede genel nüfus ağırlığı Türkler idi. Ancak işgal sonrasında Revan’da demografik yapı Ruslar tarafından Ermenilerin lehine olarak değiştirilecektir.

Bilindiği üzere Revan’da Türklerden başka farklı milletler de yaşamıştır. İşgalden önce Revan Hanlığı’nda milletlerin sayıları şu şekilde olmuştur;¹⁶³

Türkler: 84.089

Ermeniler: 57.305

Kürtler: 26.911

Diğer: 850

Toplam: 169.155

Yukarıda da belirttiğimiz gibi Revan’ın Ruslar tarafından işgaline kadar bölgenin çoğu Türk Müslüman nüfustan oluşuyordu. Bunu Ermeni tarihçi Bournoutian da tasdiklemiştir.¹⁶⁴ Revan Hanlığı’nın Rus işgali altına girmeden önceki nüfusu takriben 81.749 Türk Müslüman 25.131 Ermeni idi.¹⁶⁵

Kemal Aras’ın verdiği bilgiye göre Rusların Revan’ı işgali 1827 yılından itibaren başlamıştır. Savaş esnasında Revan yöresinde Müslümanların sürülmesi projesi başlamış, bu sebepten de bölgede nüfus değişikliği ortaya çıkmıştır. Bölgenin Rusların eline geçmesinden sonra ise bölgede yaşayan Müslüman Türklerin %30’u ya öldürülmüş ya da göçe zorlanmışlardır.¹⁶⁶ Aynı bilgi Justin Makkerti tarafından da teyit edilmiştir. J. Makkerti’ye¹⁶⁷ göre Revan Hanlığı’nın nüfusunun çoğunluğunu oluşturan Türkler, 1827-1829 yılları arasında Ruslar tarafından baskıya maruz kalarak yaşadıkları yeri terk etmek zorunda kalmışlardır. Dahası Rusların Revan’ı işgali sırasında Türklerin %30’u Ermeniler tarafından ya sürülmüş ya katledilmiştir. Böylelikle Müslümanların yerine İran’dan göçürülen Ermeniler yerleştirilmeye başlamıştır.¹⁶⁸ Müslüman Türkler ise zor durumda kalmışlardır. Savaştan etkilenen Revan Türkleri Ruslara karşı direnseler de başarı elde edememiş ve Revan’ı terk etmek zorunda kalmışlardır.

¹⁶³ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 34.

¹⁶⁴ Aydın, “Revan”, s. 28; Bournoutian, *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, s. 50.

¹⁶⁵ Önceden söylediğimiz gibi Yerel Ermeni olarak isimlendirilen Ermeniler 1441 yılında Cihan Şah’ın döneminde Revan’a Hanlığı’na yerleşmişler.

¹⁶⁶ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 53.

¹⁶⁷ Louisville Üniversitesi’nin Profesörü, demograf, “Türkiye, Azerbaycan ve Ermenistan” tarihi üzerine çeşitli eserlerin yazarı. Bunlar sırasında, “Müslümanlar ve Milli Azınlıklar”, “Türkiye’ye bir bakış”, “Müslümanların sınır dışı edilmesi”, sonucunda büyük bir bölüm Azerbaycan hakkındadır.

¹⁶⁸ Justin Makkarti ve Karolin Makkarti, *Türki i Armeniya*, Azeri Neşriyatı, Bakü 1996, ss. 34-35.

Sevinc Gasımovan'ın verdiği bilgiye göre bu tarihte dokuz bin kişi takriben üç bin aile, bin beş yüz kişi takriben beş yüz aile Revan'ı terk etmek zorunda kalmıştır.¹⁶⁹ Göç etmek zorunda kalanların çoğu Beyazıt'a kalanları ise Kars'a göç etmişlerdir. Buna ilaveten göç eden diğer Kürt grup ise Muş'a doğru gitmiştir.¹⁷⁰

Revan'ın işgalinin peşinden bölgede demografik durum artık Ermenilerin lehine değişmeye başlamıştır. Genel nüfusun çoğunluğunu oluşturan Türkler, İran'dan getirilen Ermeniler sayesinde bir hayli azaldı. Göçürülmeden önce Türkmençay anlaşmasıyla İran'da yaşayan Ermeniler Rusların himayesi altına girmişlerdir. Bundan sonra Ruslar Ermenileri İran'dan Revan bölgesine göçürmeye başladı. Rus hükümeti Ermenilerin İran'dan göç etmeleri için her türlü imkanlar yarattı. İran'dan Ermenilerin göçürülmeleri için taşına bilen mallarına bir sene, taşınmaz mallarına göre ise beş sene müddet belirledi.¹⁷¹

Ermenilerin İran'dan Revan bölgesine göçürülmesi Paskeviç tarafından Lazarev'e havale edildi. Paskeviç'in Lazarev'e yazdığı mektupta şunlar yer almıştır: "Ermeniler savaş zamanı başarı elde etmemiz için ellerinden gelen her şeyi etmişlerdir. Şimdi ise Ermeniler Rusya eyaletine (Revan bölgesine) yerleşmek istiyorlar"¹⁷² Bundan ilave Lazarev Ermenilerin hızlı ve rahat göçürülmeleri için Paskeviç'e yazıyordu:

1. Göçürülme işlerine rehberlik etmek için Paskeviç kendisine yazılı kâğıt versin ve o kâğıtta göçürülenlere verilen gösterişler gösterilsin.
2. Göçürme için Çar Rusya'sının ordu sıralarında olan yüksek rütbeli Ermeni dilini bilen subaylar tayin edilsin ve kendisinin ihtiyarına verilsin.
3. Hava şartlarına göre göçürülme gecikse Rus ordusu beklesin ve Ermeni göçmenleri korusun.
4. Fakir Ermeni göçmenleri için devlet hazinesinden para ayrılınsın.¹⁷³

Rusya'nın Türkmençay anlaşmasına 15. maddeyi ilave etmesi bilinçli idi. Bölgede Hristiyan devleti oluşturmak niyeti olan Rusya bunun için Ermenileri kullandı.

¹⁶⁹ Sevinc Gasımovan, "XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları", *Akademik Tarik Düşünce Dergisi*, Cilt: IV, S. XIII, Aralık, ss. 589-620.

¹⁷⁰ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, ss. 53.

¹⁷¹ Süleyman Aliyarov, *Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar*, Çırag Neşriyatı, Bakü 2007, ss. 256-264.

¹⁷² Aliyev, "Ermenilerin Tarihi Azerbaycan Topraklarına Göçürülmeleri Hakkında", s. 48.

¹⁷³ Vagif Arzumanlı ve Nazım Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları*, Kartal Neşriyatı, Bakü 1998, ss. 25-32.

Bu sebepten de ilk olarak İran'da yaşayan Ermenileri Revan bölgesine göçürmeye başlamıştı. Rusya bölgeye Ermenileri yerleştirmek ve onların rahat etmeleri için her türlü kolaylıklar sağladı. Ermenileri yerleştirdikleri Revan arazisinde yirmi sene bütün vergilerden muaf tuttular.¹⁷⁴

Rusya'nın İran'daki Konsolosu A. Gribayedov'un rehberliği ile İran'da yaşayan Ermeniler Revan'a yerleştirildiler. A. Gribayedov Rus-İran savaşı sonrası Ermenilerin İran'dan Revan'a göçürülmesini şu şekilde tasvir eder: "İran'dan Revan'a göçürülen Ermeniler esasen Müslüman zenginlerin topraklarına yerleştiriliyordu"¹⁷⁵ Azerbaycanlı tarihçi İrade Memmedova'ya göre; A. Gribayedov Ermenilerin İran'dan Revan'a göçürülmesine önem vermiş, onlara Rusya'nın Doğudaki konumunu kuvvetlendirmenin teminatı olarak bakmıştır.¹⁷⁶

Ermenilerin Revan eyaletinin Ruslar tarafından işgali sonrasında bu topraklara göçürülmesi yerel halk arasında karmaşıklığa ve onların sıkıştırılarak çıkarılmaları ile sonuçlanmıştı. 1828 yılında Revan'ın Müslüman Türk ahalisi gizli ve açık şekilde vatanlarını terk ederek komşu devletlere kaçıyorlardı. Bunu Paskeviç'in Revan'ı terk eden Müslüman Türklerin yalnız onun izni ile bu topraklara gelebilecekleri hakkında imzaladığı fermanında açık bilinmektedir.¹⁷⁷

İvan Şopen'in verdiği bilgiye göre 35560 Ermeni İran'dan Revan bölgesine göçürüldü. Böylelikle bölgedeki Ermeni nüfusu 60691'e ulaştı. Bundan başka İ. Şopen'in hesaplamalarına göre ilave 21666 Ermeni Revan eyaletine yerleştirildi. Bundan sonra Revan bölgesinde nüfus Ermenilerin lehine değişti. Eskiden bölgede 25.000 binden biraz fazlaysa, anlaşma sonucunda ilk merhalede 35.560 daha sonra ise 21.666 kişi yerleştirilerek nüfus 82.397 oldu. Rusya'nın Revan'ı işgal etmesiyle bölgedeki Türk Müslümanlara karşı yaptıkları sıkıştırma ve zulümler sonucunda takriben 6000 Türk Osmanlı devletine kaçarak 87000'den 81749 kişiye düştü.¹⁷⁸

1828 yılı mart ayından başlayarak temmuz ayının 1'ne kadar İran'dan Rusya'nın işgali altında kalan eyaletlere kendi eşyaları ile beraber 8249 Ermeni ailesi

¹⁷⁴ Elshan İzzatov *Tarihten Günümüze Azeri – Ermeni İlişkilerinde Karabağ Sorunu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006, s. 49.

¹⁷⁵ Aliyev, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye'nin Rolü (1828-1994)*, s. 3. A. Aliyev bu bilgiye A. Gribayedov'un "Soçineniye v Dvux Tomax" isimli Moskova'da yayımlanan eserinin 2. Cilt 340. Sayfasından ulaşmıştır.

¹⁷⁶ İrade Memmedova, "İrevan Hanlığı'nın Nüfusu", s. 49.

¹⁷⁷ *Aktı Kavkazkoyo Arxeografiçeskoyo Kommissie*, Tiflis 1869, C. VII, Evrak No. 438, s. 490.

¹⁷⁸ Olga İvanova, *Gribayedov v Persii 1818-1823*, Y.y.y, Moskova 1929, ss. 73-74.

göçürüldü.¹⁷⁹ Göçürülen Ermeniler Revan eyaletine ait 119 köyüne yerleştirildiler ki, bunların da sayısı 4559 Ermeni ailesi toplam ise 23568 birey idi.¹⁸⁰ Revan eyaletine göçürülen Ermeniler esasen bu eyaletin Şerur, Develi, Gerniçay, Zengi, Aparan, Kırkbulak, Gernibasars, Abran, Derekn, Saatli ve Sürmeli ilçelerinde yerleştirildiler.¹⁸¹ 300’den artık Ermeni ailesi Revan eyaletinde yerleştirilirken 200’e kadar Ermeni ailesi ise Sürmeli ilçesinde yerleştirildi.¹⁸²

Daha öncede söylediğimiz gibi İran Rusya’ya karşı ikinci savaşa başladığında Rusya aynı anda Osmanlı devleti ile savaş içerisinde idi. 1829 yılında her iki devlet arasında Edirne anlaşması imzalandı. Bundan sonra Revan’a İran’la savaştan sonra oluşturulmuş Ermeni Vilayeti’ne Osmanlı devletinden Ermeniler yerleştirilmeye başlandı. 1828-1829 yılları Rus-Türk savaşı sonrası Revan ve Nahçıvan hanlıklarının yerinde oluşturulan “Ermeni Vilayeti’ne Osmanlı devletinden 3682 Ermeni ailesi (21666 kişi Ermeni) 67 ise Yezidi Kürt ailesi (324 kişi) yerleştirildi ki, onlar esasen Revan’ın Kırkbulak, Sürmeli, Talın, Körpübasar, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe ilçelerine mahsus 129 köye yerleştirildiler.¹⁸³

Tarihçi İrade Memmedova Osmanlı devletinden Revan bölgesine yerleştirilen Ermenilerden sonra bölgedeki durumu şöyle tasvir etmiştir: “Bu göçlerden sonra 1829’da Ağrıdağ’ın çevresindeki 12 köyde ve Serdarabad köyünün yakınlarındaki köylerde yaşayan 230 ev ile birlikte 3711 ev, Üçkiliseye bağlı 7 köyde 690 ev Ermeni, eskiden Ermenilerin yaşamadığı M. Nubarov’un verdiği bilgiye göre Serdarabad köyünde 800 ev, Revan şehrinde 870 ev Ermeni kayıt altına alınmıştır”¹⁸⁴ Ancak İvan Şopen’in verdiği bilgiye göre ise Serdarabad köyünde 469 Ermeni aile yaşamıştır.¹⁸⁵ İ. Şopen’in verdiği rakam ile M. Nubarov’un bilgisi karşılaştırıldığında bilgiler üst-üste düşmemektedir.

¹⁷⁹ Beydilli, *1828-1829 yılında Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler*, ss. 407-410.

¹⁸⁰ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, ss. 635-642.

¹⁸¹ Aslan “Bugünkü Ermenistan Arazisinden Ermenilerin Çıkarılması Meselesi”, s. 159; Memmedova, “İrevan Hanlığı’nı Ahalisi”, s. 29.

¹⁸² Yenikolopov, *Qribayedov i Vostok*, ss. 135-141.

¹⁸³ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, ss. 636-642.

¹⁸⁴ Memmedova, “İrevan Hanlığı’nın Nüfusu”, s. 43.

¹⁸⁵ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, ss. 579-584; Memmedova, “İrevan Hanlığı’nın Nüfusu”, s. 43.

Ermeni göçleri sadece Revan’da değil aynı zamanda Revan’ın diğer bölgelerinde de gerçekleştirilmiştir. Örneğin Pembek ve Şöreyel 1829 Edirne anlaşmasına kadar Ermeni nüfusu çok az sayıda bulunuyordu. Bundan sonra değişim olmaya başlamıştır. Rus kaynaklı bilgilerde bunu tasdik etmiştir: “Pembek ve Şöreyel’in ahalisi Rus işgalinden sonra değişmiştir. Yerli halkın yerine gelenler (yani Ermeniler) geçti. Şöyle ki, yerli ahali içerisinde oranın eski sakini olan ihtiyar Ermeni nadir olarak bulunur. Anlaşma sonrası “Ermeni vilayetinden, Erzurum’dan, Kars ve Kürdistan’dan Ermeniler yerleştirilmeye başlamıştır. Toplam 4648 aile, 16 bin kişiden göçürülmüştür. Şimdilerde Pembek distansiyasının sakinleri iki kısma bölünür. Yerli sakinler yani Türkler ve yeni göç edenler yani Ermeniler. Sonuncular, Rusya–Türkiye savaşından sonra 1829 yılında Rus hükûmetinin tabeliğine geçmişlerdir.”¹⁸⁶ Revan’ın Pembek ve Şöreyel ilçesinde 1829 yılında yapılan sayıma göre bölgenin yerli sakinleri (Türkler) 1536 aile (5425 kişi) ve yeni göçürülen Ermeniler 3148 aile ibarettir.¹⁸⁷

Smirnov’un verdiği bilgiye göre Türkmençay ve Edirne anlaşmaları sonucunda Kafkasya’ya İran’dan 90 bin, Osmanlı devletinden ise 75 bin Ermeni getirilerek bölgeye yerleştirilmiştir.¹⁸⁸ Resmî belgelere göre ise Osmanlıdan 84 binden fazla Ermeni ve Rum, Paskeviç’e göre 90 binden fazla, Kemal Beydilli’ye göre ise 100 bine yakın Ermeni göçürülmüştür.¹⁸⁹

Kemal Beydilli resmi Osmanlı belgelerini esas alarak Erzurum’dan 21150 kişinin Revan bölgesine yerleştiğinden bahseder.¹⁹⁰ Justin Mc Carty’ye göre ise 1829 yılında Erzurum vilayetinden çıkan 10 bin Ermeni ailesi Osmanlıdan ayrılarak İran’dan gelen 40 bin Ermeni ailesi ile buluşmuştur.¹⁹¹

Azerbaycanlı tarihçi Yagub Mahmudov’un verdiği bilgiye göre Azerbaycan’ın ezeli topraklarına özellikle de Revan eyaletinde göçürülmeler sonrası nüfus etnik açıdan değişmiştir. Önceleri Revan vilayetinin etnik nüfusu 1826 yılında %76 Türk, %24 Ermeni yaşamaktayken, 1828-1829 yılları arasında Ermenilerin göç ettirilmelerinden sonra nüfus şu şekilde değişti; %43.2 Müslüman Türk, %0.3 Kürt, %17 yerel Ermeni

¹⁸⁶ İrade Memmedova, “İrevan Bir Türk Hanlığı’dır (demografik araştırma)”. *II uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, 15-17 Ekim 2008, Kafkas Üniversitesi. Kars, 2009, s. 231.

¹⁸⁷ Memmedova, “İrevan Hanlığı’nın Nüfusu”, s. 46.

¹⁸⁸ Nikolay Simirnov, *Politika Rossiyana Kavkaze v XVI-XIX*, B.y.y., Moskova 1958, s. 180.

¹⁸⁹ Memmedova, “İrevan Hanlığı’nın Nüfusu”, s. 47.

¹⁹⁰ Beydilli, *1828-1829 yılında Osmanlı-Rus Savaşında Doğu Anadolu’dan Rusya’ya Göçürülen Ermeniler*, ss. 407-410.

¹⁹¹ Justin Mccarty, *Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, Çev. Fatma Sarıkaya TTK Yayınları, Anlara 2014, s. 34.

%20.4 Kaçarlar İran'dan getirilen Ermeniler, %18.7 ise Osmanlı devleti arazilerinden getirilen Ermeniler.¹⁹²

Çiğdem Türkmen Kafkasya'nın işgalini bitiren Revan ve Nahçıvan hanlıklarının ele geçirilmesi ile yerinde oluşturulan Ermeni vilayetinde Osmanlı ve İran'dan Ermeniler bölgeye yerleştirilmeden önce bölge ahalisinin genel durumunu İvan Şopen'in verdiği bilgiler esasında şöyle değerlendirmiştir; "Ermeni Vilayeti" adlı nahiyede 752 köy bulunmaktadır. Bunlardan 521'i Erivan bölgesinde, 179'u Nahcivan'da, 52'si ise Ordubad havalisindedir. Cihan Harbi sonucunda vilayetin arazisinde 359 köy (Revan bölgesinde 310 köy, Nahcivan bölgesinde 42 köy, Ordubad bölgesinde 6 köy) tahrip olmuş ve ahali doğum yerlerinden ayrı düşmüştür. Yani tahrip edilen 359 köy ilave edildiğinde 1111 köy bulunmaktadır. Ayrıca verilere istinaden yapılan hesaplamalarla ulaşılan sonuç da şu şekildedir; Hanlıklar işgal edilmeden önce bugünkü Ermenistan arazisinde takriben 17.000 hane Revan, 4.600 hane Nahcivan ve 2.130 hane Ordubad bölgelerinde olmak üzere toplam 23.730 hane ahali yaşamaktaydı. Her hanenin ortalama 5 kişiden ibaret olduğu nazara alınarak, bu arazide 118.650 kişi yaşadığı belirtilmiştir. Bu listelerde, Ermeni vilayetinde 81.749 Müslüman, 25.131 Ermeni bulunduğu kayda alınmıştır. Dahası şimdiki Ermenistan arazisine Ermenilerin kitlesel olarak göç ettirilmesi daha sonraki dönemlerde de devam etmiştir. Ayrıca bu bölgeye Ermenilerin yanı sıra Yezidi Kürtler de gelip yerleşmiştir. Bölgenin Müslüman-Türk ahaliden arındırılması ve nüfus değişikliğinin oluşturulması planının işletilmesinin ne şekilde gerçekleştirildiği bu ifadelerden açıkça anlaşılmaktadır. İşte Kafkasya'da bir Ermenistan yurdunun oluşturulması aşamaları bu şekilde hayat bulabilmiştir"¹⁹³

Yukarıda Kafkasya'nın işgalini bitiren Revan ve Nahçıvan hanlıklarının ele geçirilmeden önce bölgedeki genel nüfus durumunu göstermeğe çalıştık. Aynı zamanda bu bölgelerde askeri üst amaçlı kurulan Hristiyan köklü Ermeni vilayetinde hem Türkmençay anlaşması hem de Edirne anlaşmasına kadarki demografik durumu izah ettik. Görüldüğü üzere bölgede bu iki anlaşmaya kadar demografik durum tamamen Müslüman Türklerin lehine idi. Artık hem Rusya-İran hem de Rus-Osmanlı devletleri arasında bağlanan anlaşma gereği bölgede Ermeni nüfusu artmaya başladı. Hatta

¹⁹² Yagub Mahmudov, vd, *İrevan Hanlığı ve Rusya'nın İşgali ve Ermenileri Kuzey Azerbaycan Topraklarına Göçürülmeleri*, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2010, s. 77.

¹⁹³ Çiğdem Türkmen, "Tarihî Süreçte Göçler ve Yer Adları Değişiklikleriyle Kafkasya'da Bir Ermeni Yurdu Tesisi Edilmesi Meselesi", *VAKANÜVİS- Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* Yıl/Vol. 3, S. 1, 2008, ss. 274-275.

%76'ı Türk %24'ü Ermeni olan genel nüfus bu anlaşmalar sonucunda bölgede Ermeni vilayetinin oluşturulmasına ve etnik nüfusun Ermenilerin lehine değişti.

Edirne anlaşmasından sonra 1829-1831 yılları aralığında Osmanlı devletinden göçürülen Ermeniler Revan bölgesinde nüfus olarak artmış Müslüman Türkler ise azalmaya başlamıştır.¹⁹⁴ Kısacası nüfus, Rusların Kafkasya politikası sonucu Revan bölgesinde Ermenilerin lehine Müslüman Türklerin ise aleyhine değişmeye başlamıştır. Ermeni tarihçisinin verdiği bilgiye göre 1829-1831 yılları aralığında Revan'da Ermeni nüfusu 241.112'ye ulaşmıştır. Bununla da Revan eyaletinde Ermenilerin nüfusu 58.8'e ulaşarak bölge nüfusunun çoğunluğunu oluşturmuşlardır.¹⁹⁵

Göründüğü gibi hem Türkmençay hem de Edirne anlaşması sonrası Revan bölgesinde demografik durum değişmiştir. Ancak bu kadar değişikliğe rağmen 1831 yılında Revan şehrinde yapılan sayılara göre şehirde Türkler Ermenilere nispetle çok idi. Şehirde Müslüman Türk nüfus 7331, Ermeni nüfus ise 4484 idi.¹⁹⁶

Kafkasya'da Rus hâkimiyetinin ilerleyen yıllarında Revan eyaletinde Ermeni nüfusunun artımı devam ediyordu. Örneğin yukarıda da isimlerini söylediğimiz Revan'ın Pembek ve Şöreyel ilçelerinde 1832 yılında yapılan nüfus sayımına göre 14963 Ermeni, 963 Katolik Ermeni ve 546 Müslüman Türk kayda alınmıştır.¹⁹⁷ 1832 yılın sonu 1833 yılının başlarında Pembek ve Şöreyel ilçelerine Tsalka dairesinden¹⁹⁸ ilave olarak 674 Ermeni yerleştirildi.¹⁹⁹ Böylelikle bölgede Müslüman Türk nüfusun sayısı daha da aşağı düştü. Ermenilerin hızlı olarak bölgeye göçürülmesi bölgenin Hristiyanlaştırma istenmesinin delilidir.

1832 yılında Revan eyaletinde yeniden sayım yapılmıştır. Bu sayıma göre Revan eyaletinde takriben 626 adet köy bulunuyordu. Bunun 463'de Müslüman Türkler, 98'de Ermeniler, 65'de ise hem Ermeniler hem de Müslüman Türkler yaşamaktaydı. Önceleri hiçbir Ermeni'nin yaşamadığı Göyce, Abaran, Vedibasara, Şerur vd. bölgelere

¹⁹⁴ Hatem Cabbarlı, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları*, S. 4, Aralık 2001, Ocak-Şubat 2002, S.129.

¹⁹⁵ Vardan Parsamyan, *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Hayastan Yayınevi, Revan, 1972, s. 66.

¹⁹⁶ Nurcan Toksoy, *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Orion Yayınları, Ankara 2007, s. 31.

¹⁹⁷ Memmedova, "İrevan Hanlığı'nın Nüfusu", s. 46.

¹⁹⁸ Gürcistan devletinin güneyinde Kvemo Kartli bölgesinde Tsalka Belediyesinin merkezi olan kenttir. tr.m.wikipedia.org/wiki/Tsalka (23.01.2022)

¹⁹⁹ *Obozrenie Rossiyskox Vladeniy za Kavkazom*, Tipografiya Departamneto Vneşney Targovli, C. IV, St. Petersburg 1836, s. 304. Kitaba <http://elib.shpl.ru/ru/nodes/68553-ch-4-1836> sitesinden ulaşılabilir.

toplu olarak Ermenilerin yerleştirilmesi dikkat çekmektedir. Bundan başka İran'dan göç ettirilen Ermeniler Müslüman Türklerin göç etmek zorunda kaldıkları 62 köye yerleştirilmişler.²⁰⁰

Ermenilerin Revan bölgesine göçürülmeleri sadece 1828-1829 ve 1829-1832 yıllar arası değil, bu yıllar sonrasında da gerçekleşmişti. J. Makkarti G. Burnuyan'a dayanarak Ermenilerin nüfusunun 1855-1856 ve 1877-1878 yılları arası Rusya-Osmanlı savaşları sonrasında Ermenilerin Osmanlıdan bölgeye getirilmesi sonucunda Ermeni nüfusunun daha çok olduğunu söylemiştir.²⁰¹

Tarihlerden de anlıyoruz ki, Rusların Revan bölgesine Ermenileri yerleştirmeleri projesi sadece Türkmençay ve Edirne anlaşmaları ile değil aynı zamanda bundan sonraki ileri dönemlerde de Ermenilerin İran ve Osmanlı devletinden getirilmeleri görünmektedir.

Bölgedeki nüfus yapısı ileri dönemlerde yeniden değişime uğramıştır. Azerbaycanlı tarihçi İrade Memmedova 1886 yılında Revan bölgesinde nüfus yapısını farklı şekilde analiz etmiştir; "1886 yılının nüfus sayım listesine göre; Revan Vilayetinde yaşayan 78317 kişiden 35091'inin (%44,8) Türk'ten, 22096'sinin (%22,2) Ermenilerden, 21130'unun (%27) Kürtlerden oluşmasına ve Ermenilerin bu topraklarda yerleştirilmesinin sürdürülmesine rağmen yine de Türklerinin Revan bölgesinde çoğunlukta olmasının göstergesidir"²⁰²

İrade Memmedova'nın verdiği bilgi özellikle dikkatleri çekiyor. Ruslar bölgeye her ne kadar da Osmanlı ve İran'dan Ermeniler getirirse de bölgede yaşayan Türk nüfusu azalsa da yine Türkler çoğunluğu oluşturuyordu. 19. yüzyılda Ermeniler Revan bölgesine her ne kadar da yerleşseler bile nüfusun çoğunluğu Türkler oluşturuyordu. Bölgede Ermenilerin nüfus çoğunluğu 20. yüzyıldan itibaren değişecekti. Bu da Sovyet Rusya'sı dönemine tekabül edecekti.²⁰³

Rusya- İran ve Rusya-Osmanlı devletleri arasında imzalanan anlaşmalar sonucunda Revan bölgesinde etnik terkip Ermenilerin lehine değişmeye başladı. Her iki devletin arazisinden bölgeye Ermeniler yerleştirilirken Revan'ın; Kırkbulak, Zengiba-

²⁰⁰ Şopen, *İstoriçeskiy Pamyatnik Sostayaniya Armyanskoy Oblasti v Epoxu EE Prisoedineniya K Rossiyskiy İmperii*, ss. 543-630.

²⁰¹ Mccarty, *Ölüm ve Sürgün. Osmanlı Müslümanlarının Etnik Kıyımı: 1821-1922*, ss. 33-34.

²⁰² Memmedova, "İrevan Hanlığı'nın Nüfusu", s. 49.

²⁰³ Memmedova, "İrevan Hanlığı'nın Nüfusu", s. 49.

sar, Köprübasar, Vedibasar, Şerur, Sürmeli, Derekent-Parçanis, Saatlı, Talin, Seyidli, Ağsakallı, Serdarabad, Görnibasar, Abaran, Dereçiçek ve Göyçe bölgelerinde; Nahçıvan'ın Elinçeçay, Mevazihatun, Hok ve Dereleyez bölgelerinde yerleştirildiler. Bundan sonra Ruslar ve Ermeniler tarafından sıkıştırılan Türkler, İran ve Osmanlı'ya göç etmek zorunda kaldılar. Bu göçler ileri tarihlerde de yaşanacaktı.

3.1.3. 1905-1917 Revan Olayları

Rusların göç politikası XIX. Yüzyılda olduğu gibi XX. Yüzyılın başlarından itibaren de devam etmekteydi. XIX. Yüzyılda Revan'ın işgalinden sonra başlayan Ermeni yerleşimleri sonucunda Ermenilerin sayı 241 bine kadar ulaşmışsa da XX. Yüzyılın başlarına kadar bu nüfus bir milyon üç yüz bine yükselmiştir.²⁰⁴

XIX. Yüzyıldan itibaren Ermenilerin Revan'a yerleştirilmesinden sonra demografik durum onların lehine değişmeğe başlamıştır. Bundan sonra Ermenilerin "Ermeni Devleti" kurma istekleri daha da artmaya başladı. Daima "Vatan Arayışı" düşüncesi içerisinde yaşayan katı milliyetçi Ermeniler 1890 yılında ismini "Taşnaksütyun" diye adlandırdıkları siyasi parti (teşkilat) kurduklarını ilan ettiler.²⁰⁵ Taşnaksütyun partisi Ermenilerin kendi hedeflerini gerçekleştirmek maksadıyla kurulmuştur. Parti 1892 yılında kurultay gerçekleştirdi. Kurultayda Taşnaksütyun partisi kendi silahlı birliklerini oluşturma kararı aldı.²⁰⁶

Artık XX. Yüzyılın başlarından itibaren Ermeni aşırı milletçileri "Taşnaksütyün Parti'sinin programının esas hissesi olan "Büyük Ermenistan" devleti kurma hayallerini gerçekleştirmek için Revan'da yaşayan Türkleri topraklarından kovmakla etnik temizleme ve soykırım faaliyetleri yapmaya başladılar.²⁰⁷ Böylelikle Ermeniler aktif faaliyete geçtiler.²⁰⁸ Aslında daha önceden, Rus-Osmanlı savaşları sonrasında Avrupa devletleri sayesinde "Ermeni Meselesi" gündeme getirilmişti. Bu Ermenilerin de lehine idi. Çünkü bu durum Ermenilerin Azerbaycan'ın batısında "Büyük Ermenistan" devletini kurmak için bir bahane oluşturmuştu.²⁰⁹

²⁰⁴ Attar, "Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti", s. 48.

²⁰⁵ Murteza Hasanoğlu ve Nesrin Süleymanlı, "Ermenistan Devletinin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya'da Nüfus Mücadelesi ve Azerbaycan", *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, 2013, s. 294.

²⁰⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Toplumsal Hareketler Arşivi, Kütük 276, Liste 8, Klasör 276, Yaprak 31.

²⁰⁷ Hagani İsmail, *Ermeni Meselesi ve Türk-Müslüman Soykırımı*, Nergis Yayınevi, Bakü 2012, s. 47.

²⁰⁸ Hagani İsmail, *Ermeni Meselesi ve Türk-Müslüman Soykırımı*, s. 47.

²⁰⁹ Veliçko, *Kavkaz. Russkoe Delo Mejduplemennie Vaprosı*, s. 96.

1905 yılında Rusya’da başlayan iç olaylar sonucunda yönetimin Kafkasya’da zayıflamasını fırsat bilen Taşnak Ermeniler, Revan ve ona bağlı Zengezur, Gökçe, Meğri, Gafan ve Zengibasır ilçelerinde yaşayan Müslüman Türklere karşı katliamlara başladılar. Taşnak silahlı birliklerinin Revan ve çevresinde Müslüman Türklere karşı katliam yapmalarının sebebi, bölgeden Müslüman Türklerini çıkarmak ve burada “Büyük Ermenistan” devleti kurmak idi. 1905-1907 yılları arasında Revan’da Müslüman Türklere karşı yapılan katliamların ilk merhalesi 5 Mayıs’ta ikinci merhalesi ise 23-31 Mayıs aralığında gerçekleşmişti.²¹⁰ Nazım Mustafa ikinci merhalede yaşanan olayların birinciye nispetle daha ağır sonuçlar verdiğini 31 kişinin-9 Ermeni, 21 Müslüman, 1 Asur-öldürüldüğünü toplamda ise 24’ü Müslüman Türk olmakla 36 kişinin ağır yaralandığını bildirmiştir.²¹¹

9 Haziran 1905’ten itibaren Ermeniler Revan’ın Eçmiedzin iline başta Tekye köyü olmakla silahlı baskınlar yaparak köyde yaşayan çok sayıda Müslüman Türkü öldürmüşlerdir. Sağ kalmayı başaranlar ise köyden kaçmışlardır. Muhammed Said Ordubadi 1905 yılında Ermenilerin vahşiliklerini anlatan olayları ve tehcirleri kaleme aldığı “Kanlı Seneler” kitabında büyük heyecanla ve yürek yangısıyla söylemiştir. O Ermenilerin 1905’te Revan’ın Tekye köyüne baskın yaparak tamamen silahsız olan Müslüman Türklere karşı saldırıların yapıldığını, köylerin dağıtıldığını, buna rağmen Çarlık devleti tarafından hiç bir tedbirlerin alınmadığına dikkat çekmiştir.²¹² Birkaç gün içerisinde Ermeniler tarafından Eçmiedzin iline bağlı 9 köy tamamen yağmalanarak boşaltılmıştır. İlaveten Kerhane, Gatar, Helec ve Daşanov köylerinde yaşayan Müslüman Türklere karşı divan tutulmuştur. Gümrü ve etraf köyler de Ermeni katliamından kurtulmamıştır.

31 Haziran 1905’te Ermeni silahlı çeteleri Revan yakınındaki Mengüs köyüne de baskın yapmıştır. Baskın esnasında kadın, çocuk, yaşlı demeden bölgede yaşayan Müslüman Türkleri katletmişlerdir. 31 Haziran olaylarını da anlatan Muhammed Said Ordubadi kitabında Ermenilerin Revan’a baskınından bahsetmiş, 1500 Müslüman Türkün Ermeni keşiş Ayrapet tarafından katledildiğini bildirmiştir.²¹³

²¹⁰ Gerard J. Libaridian, *Ermenilerin Devletleşme Sınavı*, çev. Alma Taşlıca, İletişim Yayınları, İstanbul 2000, s. 117.

²¹¹ Mustafa, *İrevan Şehri Türk İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, s. 79.

²¹² Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, s. 35.

²¹³ Said Ordubadi, *Kanlı Seneler*, ss. 30-31.

Revan’da Ermenilerin yaptıkları üçüncü katliam 18 Eylül 1905 yılında başlamıştır. Bu katliam sonucunda 8 Müslüman Türk öldürülmüş 3’ü ise yaralanmıştır.²¹⁴

Ermeniler 1905-1906 yıllar arasında Revan ve Gence arazilerinde²¹⁵ yerleşen 200’den fazla Müslüman köylerini dağıtarak yerle yeksan etmişlerdir. Bununla yetinmeyen Ermeniler Şuşa kazasında 12, Cavanşir kazasında 15, Cebrail kazasında 5, Zengezur kazasında 43 Müslüman köyünü dağıtmış, ahalisini ise katletmişlerdir. Sağ kalmayı başaranlar ise canlarını kurtararak kendi evlerini terk zorunda kalmışlardır. Resmi kaynaklarda sadece Revan arazisinde 1905-1906 yılları arasında 10 binden fazla Müslüman Türkün kendi topraklarında soykırıma ve tehcire maruz kaldığı kaydedilmiştir.²¹⁶

1905-1906 yılları katliamları tekçe Revan ve Gence guberniyalarında gerçekleşmemiştir. Bu yıllarda Rusya’da yaşanan karışıklıklardan istifade eden Ermeniler Nahçıvan, Karabağ, Zengezur, Kazak, ve Tiflis’te yaşayan Müslüman Türk halkına karşı saldırılar, katliamlar düzenlemişler. Ermeniler özellikle Karabağ ve Kazak-Gence tarafında yaşayan Türkleri katlederek onları zorla kendi topraklarından kovarak “Ermenistan Devleti”nin esasını koymak istiyorlardı. Sayısı 10.000’den fazla olan Ermeni silahlı birleşmeleri Bakü, Guba, Şamahı²¹⁷, Gence, Nahçıvan, Zengezur kazasının Gorus, Kafan ve Karakilse (Sisyan) nahiyelerinde katliamlar yaparak birçok yaşam yerleşkesini tamamen mahvettiler.²¹⁸

Azerbaycanlı Tarihçi İsrail Memmedov Ağustos 1906’da Ermeni Taşnak silahlı çetelerinin Revan’ın Zengezur mahalının Katar, İncevar, Karhana, Yemezdi, Daşnov, Çöllü, Lök, Mollalar köylerini dağıttıklarını, eli silahsız ahalini ise soykırıma maruz bıraktıklarını söyler.²¹⁹

O zamanın evraklarında 1905 yılında Kafkasya’daki Türk köylerinin genel sayısı 5910 idi. Bu köylerin 860’ı Revan guberniyasında, 1173’ü Gence guberniyasında, 1111’i ise Bakü guberniyasında idi.²²⁰

²¹⁴ Mustafa, *İrevan Şehri Türk İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, s. 79.

²¹⁵ O zaman Gence vilayeti Revan vilayetine tabi idi.

²¹⁶ İsrail Memmedov, *Tariximiz Torpağımız Taleyimiz*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2002, s. 288.

²¹⁷ O dönemde Azerbaycan’ın Bakü, Guba, Şamahı hanlıkları (1806-1820) Revan hanlığından önce Çar Rusya’sı tarafından işgal edilmişti.

²¹⁸ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, ss. 115-116.

²¹⁹ Memmedov, *Tariximiz, Toprağımız, Taleyimiz*, s. 288.

²²⁰ İsmail, *Ermeni Meselesi ve Türk-Müslüman Soykırımı*, s. 47.

Çarlık Rusya'sı Ermenileri sadece Revan bölgesine değil, işgali altında bulunan diğer Azerbaycan bölgelerine de yerleştirmişti. Örneğin Bakü guberniyasında Müslüman Türkler say bakımından Ermenilerden fazla idi. Bu sebeple de Şubat 1905'te Bakü'de Müslüman katliamı yaptılar. Az sonra Revan'da ardından Nahçıvan ve Zengezur'da Ermeni silahlıları Müslüman Türklere karşı saldırılar düzenlediler. Köylere baskınlar yapıldı. O zamanın Eçmiedzin kaza rehberinin malumatında 800 Ermeni silahlısı Müslümanların yaşadıkları Toros köyüne girerek, köyü tamamen dağıtmışlar. 53 Müslüman Türkü öldürülmüş ve yahut diri diri yakılmıştır. Bundan ilave 250 Müslüman Türklere mahsus evleri ve tahıl depolarını yakmışlar. Eçmiedzin kaza rehberinin raporunda; "Taşnaksütsün partisi hem barış çağırılarıyla Ermeni ve Müslüman Türklere müracatlar yapıyor, hemde gizlice terör faaliyetleri yapıyor" bilgisi geçmektedir.²²¹

Olaylar sadece Revan bölgesinde Azerbaycan'ın batısında değil Kuzey'inde de yaşanmakta idi. Arkaları sağlam olan Ermeniler Azerbaycan'ın Bakü, Guba ve Şamahı bölgelerinde Rus bolşeviklerin eli ile toplu katliamlar yaptılar. Azerbaycan'ın Kuzeyinde yaşanan olaylar Batısında yapılan olayların devamı idi. Sonuç itibariyle o bölgeler (hanlıklar) Revan bölgesinden (hanlığı) önce Çar Rusya'sı tarafından işgal edilmişti. Azda olsa bu bölgelere de Ermeniler de yerleştirilmişti. Bizce Rusların Azerbaycan'ın Kuzeyinde işgal ettiği bölgelere Ermenileri yerleştirmeler Azerbaycan'ın Kuzeyinde de mevkisini sağlamlaştırmak isteği idi.

Ermeni göçlerinin ardı geliyordu. I. Dünya savaşının sürdüğü dönemlerde de Revan'a Ermeni göçleri başlamıştı. Bölgede Ermenilerin geldiğini işiten Müslüman Türkler çoluk çocuk demeden Revan'ı terk etmeye başlamıştılar.²²²

Revan'ın daha önceki nüfus oranına baktığımızda I. Dünya savaşı esnasında dengeler Ermenilerin lehine değişmiştir. 1916 yılında Revan'da Ermeni nüfusu %60'a kadar yükselmiştir.²²³

I. Dünya savaşının başlangıcından sonuna doğru yapılan ilk sayıma kadar artık Revan'da yaşayan Müslüman Türklerin çoğu bölgeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Göç edenlerin çoğu ya başka yerlerde mülteci durumuna düşmüş ya da Ermeniler tarafından öldürülmüşlerdir. Revan'ın işgaline kadar bölgenin otorite nüfusu olan Müs-

²²¹ Memmedov, *Tarihimiz, Toprağımız, Taleyimiz*, ss. 288-289.

²²² Enver Konukçu, *Selçuklardan Cumhuriyete Erzurum*, YÖK Matbaası, Ankara 1992, s. 378.

²²³ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 78.

lman Türkler artık I. Dünya savaşı esnasında az sayıda kalmıştır.²²⁴ Mülteci durumuna düşen Revan'ın Müslüman Türkleri çoğu zaman bireysel olarak bölgeyi terk ediyorlardı. Buna rnek olarak Revan ahalisinden Musa Kazım beyi örnek vere biliriz. Musa Kazım bey gönüllü olarak Osmanlı devleti arazisine göçmek için iltica talebinde bulunmuştı. Osmanlı devletinin yaptığı araştırma sonucunda ailesi ile birlikte Musa Kazım beye Osmanlı devleti arazisine geçerek yaşaması uygun görülmüştü.²²⁵

1917 yılında Rusya'da yaşanan Bolşevik Devriminden sonra Revan'a yerleşmiş Ermeniler fırsatı değerlendirerek Müslüman Türklerle karşı saldırılara başlamıştılar. O dönemde Osmanlı devleti Revan muhacirlerini kabul ediyordu. Muhacirleri kabul eden Osmanlı devletinin onların çoğunun nereye yerleştirdiği ile alakalı kesin bilgi bulunmamaktadır. Sadece Kars bölgesine yerleştirilen Müslüman Türklerin Revan, Nahçıvan ve Gümrü tarafından geldiği bilinmektedir. Bu bölgelerden Kars'a 11 bin Türk ve Kürt nüfusunun yerleşimi tespit edile bilmiştir. Aynı tarihte Beyazıt'ın merkezine 446 Müslüman Türk aile, Ağrıya 30 aile, Tutak bölgesine 237 aile ve Iğdır'a 298 aile Osmanlı devleti tarafından yerleştirilmiştir.²²⁶

XIX. yüzyıldan başlayan Ermeni gleri XX. Yüzyılda da devam etmiştir. Ermenilerin bölgeye yerleştirilmeleri sonucunda Revan'ın genel nüfusu Müslüman Türkleri geçmişti. Ancak Revan Őhrinde yine de Müslüman Türkler çoğunlukta olmuşlardır. XX. Yüzyıldan itibaren başlayan Ermeni glerinin sayı artmış Şehirde yaşayan Müslüman Türkler ise Şehri terk etmek durumunda kalmışlardır.²²⁷

²²⁴ Mc Carty, *lm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, s. 257.

²²⁵ Aras, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, s. 79.

²²⁶ Nebahat Oran Aslan. "Güney Kafkasya'da Türkiye'ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1945), *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum 2007, ss. 343-345.

²²⁷ Toksoy, *Revan'da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, s. 36.

4. ERMENİSTAN ULUS DEVLETİNİN OLUŞUMUNDAN SONRA BÖLGEDE DURUM (GÖÇLER)

4.1. Ermenistan Devletinin Oluşumu

1918 yılı Çarlık Rusya için ağır dönem oldu. Çarlık Rusya'sı artık 1918'den itibaren çöküş yaşadı. Çarlık Rusya'sının çöküşü Kafkasya'da bağımsızlığı da beraberinde getirdi.²²⁸

Kafkasya bölgesinde o dönemde daha çok 3 halk Türk, Ermeni ve Gürcü halkları yaşıyordu. Rusların çöküşünü fırsat bilen Ermeniler kendileri için bağımsız bir devlet kurmaya can atıyorlardı. 1804 yılından itibaren Rusya'nın Kafkasya'yı işgali²²⁹ ile bölgeye Ermeniler yerleştirilmeye başlamıştı. Artık 1828 yılından itibaren Revan ve Nahçıvan hanlıklarının işgali ile Kafkasya'nın idaresi tamamen Rusların eline geçmiş ve özellikle Revan bölgesine Ermeni akınları başlamıştır. Daha sonra Rusya Revan bölgesi sınırları içerisinde "Ermeni Vilayeti" oluşturmuştu. Ancak bölgede oluşturulmuş Ermeni vilayetin bütün idaresi Rusların elinde idi. Ermeniler resmi olarak hiçbir şeye karışmıyorlardı. Bu konu hakkında önceki bölümlerde bahsetmiştik.

1918 yılı Ermeniler için çok önemli bir tarih idi. Çünkü o dönemde Ermeniler ilk kez Rusya'dan bağımsız bir devlet kurma fırsatı elde ettiler. Ancak Ermenilerin bu fırsatı gerçeğe dönüştürmeleri için yeterli hazırlıkları olmamıştı. Öncelikle Ermeniler başkentin neresi olacağı hususunda kararsız kalmışlardır. Hatta bu sebepten Gürcülerle sürekli savaşa girerek Tiflis'in kuracakları bağımsız Ermenistan devletinin başkenti olmasını istemişlerdir. Ancak başaramamışlardır.²³⁰

26 Mayıs 1918'de Transkafkasya Seym'in²³¹ dağılmasından sonra önce Gürcistan, 28 Mayıs'ta Azerbaycan ve Ermenistan bağımsızlıklarını ilan ettiler. 28 Mayıs 1918'de Transkafkasya Seym'in dağılmasından sonra, Revan'da Ermenistan Demokratik Cumhuriyeti ilan edildi. İki buçuk yıllık bağımsızlık döneminde ekonomik, askeri ve siyasi krizlerle sarsılan Ermenistan cumhuriyeti, Kasım 1920'de Türk ve Sovyet ordularının eş zamanlı işgaliyle bağımsızlığını kaybetmiş ve 2 Aralık

²²⁸ Besti Bekirova, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2020, s. 46.

²²⁹ Revan ve Nahçıvan hanlıkları istisna.

²³⁰ Bekirova, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, s. 46.

²³¹ 9 Mart 1917 yılında Rus Çarlığının geçici hükümeti, Kafkasya'daki çarlık yönetimini ortadan kaldırmaya karar verdi. Bunun yerine, Güney Kafkasya ve Rusya İmparatorluğu Devlet Duması'ı milletvekillerinden oluşan Özel Transkafkasya Komitesi kuruldu.

1920’de Sovyetler Birliği’ne katılarak Ermeni Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti adını almıştır. Ermenistan Cumhuriyeti, SSCB’ye bağlı bir kukla devlet olmuştur. 1918 yılında bağımsızlığını ilan eden bir diğer devlet Azerbaycan Ermenistan’dan önce 27 Nisan 1920 yılında SSCB’ye bağlanmıştı.²³²

Artık 1918 yılında Revan Hanlığı’ topraklarında Ermenistan devleti kurulmuştu. Ermeniler yine rahat durmuyordu. Bölgede Müslüman Türklere karşı askeri birlikler kurarak saldırgan tavırlar sergiliyorlardı. 1918-1920 yılları aralığında ve bundan sonraki yıllarda Ermenilerin “Büyük Ermenistan” devleti kurma hayalleri artık daha da güçleniyordu. Bunun sebebi gayet açıktı. Çünkü 1918 yılında Revan bölgesinde kurulan üç devletten yüzölçümü olarak en küçüğü Ermenistan idi. O dönemde Revan bölgesinde kurulan Ermenistan Cumhuriyetin yüzölçümü toplamda 17.500 km² olmuştur. Bu sebepten de kendilerine komşu olan devletlerden²³³ toprak kopararak kendi arazilerini genişletmek ve “Büyük Ermenistan’ı” kurmak hayali içerisindeydiler.²³⁴

Ermeniler esasen Azerbaycan Cumhuriyetine ait Nahçıvan, Zengezur, Dereleyez, Gökçe ve Dağlık Karabağ bölgelerine göz dikmiştiler. Onların bu faaliyetleri dış ülkelerde yaşayan Ermeni lobileri tarafından da destekleniyordu. Sovyetler döneminde Ermenilerin planları Rusya tarafından yerine getirilmiştir.²³⁵ Azerbaycan Sovyet Cumhuriyeti kurulduktan sonra Komünistler, Azerbaycan’a komşu devletlerle arasındaki sorunların çözülmesi yönünde Ermenilerin isteklerini kabul etmek kararı almışlardır.²³⁶

Ermenilerin silah gücüne almak istedikleri bölgeler, Komünistlerin yardımıyla daha da kolay olmuştur. Komünistlerin kararı bölgede komşu devletlerle milli sorunların giderilmesi açısından önemli olsa da ancak bu bölgelerin Ermenilere verilmesiyle onların istekleri gerçekleşmişti. Ermeniler bu sayede arazilerini biraz olsun gerçekleştirmeyi başarmışlardır.

İleri dönemlerde Ermenilerin Azerbaycan Cumhuriyetinden elde ettikleri topraklarla yüz ölçümü genişliyordu. 1923 yılında elde ettikleri arazilerle Ermenistan Cumhuriyetinin arazisi 23.000 km², (bazı yazılarda 1988-1996 yılları arasında 43.000

²³² Bekirova, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, ss. 46-48.

²³³ Rusya, İran, Türkiye, Azerbaycan ve Gurcistan’dan bazı topraklar

²³⁴ Mahir Garibov, *I. Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006, s. 122.

²³⁵ Garibov, *I. Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, s.123.

²³⁶ Azerbaycan Cumhuriyet Arşivi F. 28, S. 1, İş. 230, v. 58.

km² olduğu söylenirse de²³⁷) 1991 yılında Sovyetlerin dağılmasıyla başkenti Revan olmakla bağımsızlığını elde eden Ermenistan Cumhuriyetin yüz ölçümü 29.743 km² olmuştur.

4.2. Rusya'nın Ermenistan'ı Tek Taraflı Destekleme Politikası

Ermeni halkının ve Ermenistan Cumhuriyetinin oluşumunda Rusya'nın büyük payı olmuştur. Kafkasya'nın işgalinden itibaren bölgede Türkler ve Gürcüler çoğunlukta olsa da, Rusya onlara güvenmemiştir. Bölgede kendi çıkarlarını koruma açısından sadece Ermenilere güvenen Rusya, işgalden sonra buraya onları yerleştirmeye başlamıştı. Kafkasya'da Ermenilerin rahatlığı için her şey yapan Rusya, Ermeni devletinin kurulmasında da eli olmuş, bununlada Rusya Ermenileri kullanarak güney sınırlarını koruma altına almıştır.²³⁸

1905'de Rusya'da başlayan Bolşevik harekâtı, 1917 yılından Bolşevik ihtilali ve I. Dünya savaşı sonucunda Rusya'nın Kafkasya'dan çekilmesi Ermeniler için elverişli oldu. Rusya'nın çekilmesiyle Ermenilerin 28 Mayıs 1918 yılında bağımsız Ermenistan kurma hayalleri gerçek oldu. Ardından 1920'de Kafkasya'ya yeniden giren Rusya bölgede bağımsızlıklarını ilan etmiş devletleri idaresi altına aldı. Sovyetler birliğini araştıran Ermeni tarihçileri Sovyet Rusya'nın bu harekâtını Ermenistan'ın işgali olarak görmüşlerdir.²³⁹

Rusya'nı Ermenistan'a desteği ta Kafkasya'yı işgal etmek niyetine geldiği dönemden itibaren başlamıştı. Artık Kafkasya'nın işgali ve Ermenilerin Revan'a yerleştirilmesi ve bundan sonraki prosesler Ermenilerin lehine olmuştur. Bundan başka Sovyetlerin terhibine girdikten sonra durumlar yine Ermenilerin lehine idi. Azerbaycan'dan alınan topraklar hesabına Ermenistan Cumhuriyetinin arazisi genişlemiştir.

Bağımsızlıktan sonra başlayan Rusya'nın Ermenistan'a desteği, 1990'a kadar devam etmiştir. Kafkasya'da dar coğrafyaya sahip Ermenistan, Rusya'nın ekonomik, askeri ve siyasi desteğini alarak Azerbaycan'ın topraklarını ele geçirmiştir. Bunda başka Ermenistan'ın Gürcistan topraklarında da gözü olmuştur.²⁴⁰ Mahir Garibov bu durumu şöyle izah etmiştir: "Ermenistan'ın Azerbaycan topraklarını işgal etmesinde

²³⁷ Bekirova, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, s. 46. Besti Bekirova bu kaynağa "Azerbaycan Sovyet Ansiklopedisinden" ulaşsa da biz bu konuda bilgiye ulaşamadık.

²³⁸ Garibov, *I. Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, s.154.

²³⁹ Eduard Oganisyan, *Vek Borbi*, Ermeni Sorunları Enstitüsü, Moskova 1991, s. 45. Kitabın pdf sine https://vtoraya-literatura.com/publ_1957.html (28_01. 2022) sitesinden ulaşılabilir.

²⁴⁰ Ermenistan-Gürcistan arasında Cevaheti sorunları ortaya çıkmış olup bunlar halen devam etmektedir

Rusya'nın Ermenistan'ı siyasi ve askeri acıdan desteklemesi, Ermenistan'ın Rusya ile askeri ve ekonomik anlamda bütünleşme sürecini başlatması üzerine, Azerbaycan ve Gürcistan, Rusya ve Ermenistan'ı bölgesel güvenliği ve istikrarı tehdit eden birer devlet olarak görmeye başlamışlardır”²⁴¹

Azerbaycan ve Gürcistan devletleri bağımsız oldukları dönemlerde Rusya karşıtı politika izlemişlerdir. O dönemlerde Sovyet Rusya'nın terkinde bulunan Azerbaycan ve Gürcistan devletinin arazilerinde Rus orduları mevcut idi. Artık Sovyetlerden bağılılığını koparan Azerbaycan ve Gürcistan sınırları içerisinde yerleşmiş Rus ordularını çıkartmak mücadelesi vermişlerdir. Ancak Ermenistan ise çıkarılan ordunu kendi sınırları içerisinde yerleştirmeye başlamıştır. Ermenistan ileri dönemlerde Azerbaycan topraklarını işgal etmede onlardan faydalanmıştır.

Dağlık Karabağ savaşında da Rusya askeri, siyasi ve ekonomik desteğini esirgememiştir. Azerbaycan'la Karabağ uğrunda giden savaşta Ermenistan'da yerleşmiş Rus ordusu savaşı Ermenilerin lehine değiştirmişti.²⁴²

Coğrafi olarak Rusya ile hiçbir sınırı olmayan Ermenistan daima Rusların desteğini almıştır. Ermenistan bağımsızlığını ilan ettikten sonra da daima Rusya'nın desteğini almıştır. Zamanla Azerbaycan topraklarını kendi arazilerine ilhak etmekle arazilerini genişleten Ermeniler, Azerbaycan'la Dağlık Karabağ uğrunda savaşta da Rus ordusu Rus ordusunun yardımını almışlardır.

4.2.1. 1918 Yılında Ermeniler Tarafından Türklere Karşı Yapılan Katliam ve Tehcir

Büyük Ermenistan devleti kurmak daha önceden Rusların Anadolu'da yapmak istedikleri siyasi hedeflerdendi. Birinci Dünya Savaşı döneminde Rusların bu niyetlerinin gerçekleşmemesinden²⁴³ ve 1917 yılında Rusya'da baş tutan iç olaylar Rusların Osmanlı Devleti topraklarından çekilmesine sebep olmuştur. Daha sonralar Rusya Devleti'nin siyasetinde Revan arazisinde “Ermenistan Devleti” kurma meselesi ortaya

²⁴¹ Garibov, I. *Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, s.156.

²⁴² Ali Memmedov, “Hocalı Katliamı”, *Azerbaycan Dergisi, Azerbaycan Kultur Derneği Yayınları*, Ankara Mart-Şubat 2002, s. 41.

²⁴³ Rusya açısından I. Dünya savaşı düşünüldüğü gibi gitmedi. İngiltere ve Fransa deniz gücünü kullanabilirken, kendisi Galiçya (Polonya ve Ukrayna Cumhuriyetleri sınırları içerisinde kalan tarihi bölgedir) ile Kafkasya arasında sıkışıp kalmıştı. Bu durumda tüm gücünü kara ordusuna vermek zorunda kaldı. 18 Mart 1915'te Çanakkale'nin geçilemeyişi, Fransa ve İngiltere'den alabileceği yardımı da engelledi. Şayet Çanakkale geçilseydi, Fransa ve İngiltere'nin desteği ile Osmanlı Devleti arazisinde Ermenistan Devleti kurulacaktı.

çıkıyor.²⁴⁴ Anlaşılan o ki, Rusların ilkin hedefi “Büyük Ermenistan” isimli Ermeni devletini Anadolu’da kurmaktı. Ruslar devletin içerisinde ortaya çıkan dahili problemlerden sonra bu fikirden vazgeçmişlerdir. Osmanlı Devleti’nin güçlü olması da buna etki etmiştir. Kafkasya’da ise vahit idarenin olmaması, Revan bölgesinin de Rusların işgali altında olması Rusların fikrini buraya yönlendirmişti.

1917 yılından itibaren Revan’da başlayan Türklere karşı Ermeni silahlı çetelerinin yaptıkları toplu katliam 1918 yılının başlarında Türk ordusunun gelmesine kadar ki zamanı kapsıyor. 12 Şubat 1918 yılında Türk ordusu daha önce Anadolu’da devlet oluşturmak için Ermenilerin yaptıkları silahlı katliama dayanamayıp onlara karşı savaş açıyor. Ermeni silahlı çeteleri Türk ordusunun önünde dayanamayıp geri çekiliyorlar. Geri çekilen Ermeniler Revan ilçesinde Mart 1918’e kadar 32, Eçmiedzin kazasında 84, Novo Beyazit kazasında 7, Sürmeli kazasında ise 75, toplam ise 198 köyü dağıtmış, takriben 135 bin Türkü soykırıma maruz bırakmışlar.²⁴⁵

1918 yılın mayıs ayında Gümrü ve Büyük Karakilse arazileri Türk ordusu tarafından Ermenilerin elinden geri alındı. Bundan sonra Ermenistan’la Osmanlı Devleti arasında 4 Haziran 1918 yılında Batum’da anlaşma imzalandı. Anlaşmaya esasen Revan’ın üçte bir kısmından azı Ermenilerde kalmakla yerde kalanı²⁴⁶ Osmanlı Devleti’nin terkibine geçti. Bu anlaşmadan sonra Ermenistan topraklarına Beyazit kazası Revan kazasının üçte birinden az kısmı Eçmiedzin kazasıyla Gümrü kazasının dörtte biri ilhak edildi. Bununla da Ermenistan’ın arazisi 10000 km² olarak ahali ise 321000 bin (230 bin Ermeni, 80 bin Müslüman, 5 bin Yezidi Kürdü, yaklaşık 6 bin ise diğer milletler) tasdik edildi.²⁴⁷

Birinci Dünya Savaşında (30 Ekim 1918) Osmanlı Devleti’nin mağlubiyeti ve onun sonucunda bağlanmış Mudros anlaşmasına esasen Türk ordusu Kafkasya’dan çıktı. Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’dan çıkmasından istifade eden Ermeniler “Büyük Ermenistan Devleti” yaratmak niyeti ile Türk-Müslüman siyasetini devlet boyutunda devam ettirmeye başladı. Bunun için Ermeniler katliam yolunu seçtiler. ABD araştırmacıları Castin ve Karolin’in hesaplamalarına göre 1918-1920 yılları arasında Revan’da 18 bin Müslüman ya öldürülmüş ya da tehcir ettirilmiştir.²⁴⁸

²⁴⁴ Mustafa, *İrevan Guberniyasında Azerbaycanlıların Soykırımı*, (1918-1920), s. 25.

²⁴⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, F. 894, D.10, iş 80, s. 49-56.

²⁴⁶ Sürmeli kazası, Gümrü kazası, Şer ur ve Eçmiedzin kazaları

²⁴⁷ Con Kirakosyan, *Mladoturki Pered Sudom İstorii*, B.y.y., İrevan 1986, s. 239.

²⁴⁸ İsmail, *Ermeni Meselesi ve Türk-Müslüman Soykırımı*, s. 139.

1918’de Revan’da Türklere karşı yapılan soykırımın başında Andranik, Dro ve Nijde durmuştu. Artık Mudros anlaşmasının bağlanmasını fırsat bilen Ermeniler Revan bölgesinde katliamlar yapmayı fırsat bildiler ve bunu da gerçekleştirdiler.²⁴⁹ Bu kadar yapılan katliamlar ve dağıtılan bölgeler bunun bariz örneğidir.

Artık 1918 yılının sonlarına doğru Andranik’in silahlı çeteleri Revan’ın Zengezur, Şuşa ve Cebrail kazalarının köylerinde katliamları genişlettirdiler.²⁵⁰ Bu katliamların fazla olmasından dolayı o zaman bölgede birleşik kuvvetlere mahsus İngiliz ordusunun kumandanı General Tomson da dehşete gelmiş ve Andranik’e şu şekilde mektup yönlendirmişti; “Andranik veya Ermeni kumandanına. Aldığım bilgilere göre; Ermeniler azgınlık ve talanlar yapıyorlar. Bölgedeki birleşik kuvvetlerin elçisi gibi ben size emir ediyorum ki, yapılan kanunsuz katliamlara son koyulsun ve bütün Ermenilere de haber edin ki evlerinde kalsınlar. Eğer siz bu emirleri şahsen yerine getirmezseniz yapacağınız kan dökülmesine karşı şahsen cevap vermiş olacaksınız. General Tomson”²⁵¹ 1918 yılının sonu 1919 yılının başlarında İngiliz elçilerinin gösterişlerine göre Zengezur’da baş alıp giden kırgınların karşısının barış yolu ile alınmasına karşı çabalar gösterildi. Ancak silahlı çetenin başçısı olan Andranik hiçbir anlaşmaya gitmemekle birlikte dikkatte etmiyordu. Hatta bu kadar uyarılara rağmen Andranik 30’dan fazla Azerbaycanlıların mesken ettikleri köyleri yaktı ve talan etti.²⁵²

Ermenilerin Revan’ın Zengezur ilçesinde yaptıkları katliamlar sonucunda toplamda 3257 erkek, 2776 kadın ve 2196 çocuk öldürülmüş, 1060 erkek, 794 kadın, 485 çocuk ise yaralanmıştır.²⁵³ Katliamlar sadece bununla bitmiyor. Vakudi köyünde²⁵⁴ Ermenilerin katliamından kaçmak için mescide sığınan 400’den fazla Müslüman Türkü önce el bombası atılarak daha sonra ise ateşe verilerek amansızca katledilmiştir.²⁵⁵ Azerbaycan devleti arşivlerinde Andranik’in Mescitte yaptığı

²⁴⁹ Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi İSH, kutu 94, gömlek 19, 29/11/1334.

²⁵⁰ İsmail Musayev, *Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Durum ve Dış Devletlerin Siyaseti (1917-1921)*, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 1996, s. 106.

²⁵¹ Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Arşivi F.970, D.1, iş 163, s. 25.

²⁵² Musayev, *Azerbaycan’ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Durum ve Dış Devletlerin Siyaseti (1917-1921)*, s. 106; ATESE, İSH, kutu 94, gömlek 35.

²⁵³ İsmail, *Ermeni Meselesi ve Türk-Müslüman Soykırımı*, s. 141.

²⁵⁴ Zengezur kazasına mahsus köydür.

²⁵⁵ Yagub Mahmudov, “Zengezur Kazası”, *Azerbaycan Halk Cephesi Ansiklopedisi*, C II, Lider Neşriyatı, Bakü 2005, s. 461.

katliamdan bahsedilerken Müslüman Türkleri diri diri yakarken büyük lezzet aldığı ile ilgili belge mevcuttur.²⁵⁶

Ermenilerin yaptıkları katliamlar sadece bunlarla bitmemiştir. Revan guberniyasının İmişli Köyü'ne de baskın yapmışlar. Köyü yağmalamışlardır. Bununla yetinmeyip köy halkını katletmiş, südeme çocukları süngülerin ucuna takarak göğe kaldırmış, öldürülenlerin ise meyitlerini liğme liğme etmişler. Bununla yetinmeyerek kaçmak isteyenlerin kafalarını kılıçla üzmüşlerdir.²⁵⁷

Kaynaklar Revan'ın Eçmiedzin kazasında da Müslüman Türklere karşı katliamlardan da bahsediyor. Eçmiedzin kazasında yapılan "etnik temizleme" ameliyatına General Dro'nun başkanlık ettiğini bilinmektedir. General Dro'nun rehberlik ettiği Ermenilerden oluşan silahlı çeteler Eçmiedzin kazasında 60'dan fazla köyü dağıtmış, yakmış ve köylerde yaşayan Azerbaycan Müslüman Türklerine karşı özel amansızlıkla katliamlar yapmışlar.²⁵⁸ Burada bütün erkekleri kırdıktan sonra Şorca köyü de dahil olmakla Eçmiedzin kazasının bütün köylerde ele geçen kadınlara tecavüz etmişler.²⁵⁹

Gulu Kangarlı'ya göre Ermeni canisi Japon'nun silahlı çetesi Dereleyez ilçesinde Zeyta, Gabagli, Kurtkulak, Yengice, Amagu köylerinin nüfusundan barış adına silahları toplatmış, ele geçirdikleri 2000 kişiyi 200 metre yükseklikteki Arpa kayasından uçuruma yuvarlamış ve Karkaça köyünde 500 kişiyi kılıçtan geçirmiş, çatının bir doldurup yakmışlar. Gulu Kangarlı Daralayaz ilçesinde kanlı eylemleriyle halkın anısına iğrenç bir iz bırakan Samson ve Matos Ghazaryan kardeşler vahşi işlerinden bahseder.²⁶⁰

Gulu Kangarlı aynı zamanda Revan'ın Zengezur ilçesinde olduğu gibi Dereleyez ilçesinde da katliamların yapıldığını bildirir. O Dereleyez ilçesinde özellikle Somson ve Matos Gazaryan kardeşlerinin ahaliye karşı insaniyet dışı katliamların yaptığına dikkat çeker.²⁶¹

²⁵⁶ Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Arşivi F.970, D.1, iş 161, ss. 1-9.

²⁵⁷ Mahmudov, "Zengezur Kazası", *Azerbaycan Halk Cephesi Ansiklopedisi*, C II, s. 461.

²⁵⁸ Veli Habiboğlu, *Terörcü Andranik ve Büyük Ermenistan Rüyası*, Bakü 2002, ss. 170-171.

²⁵⁹ Hagani İsmail, *Ermenilerin Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler Karşı Soykırımı*, Saral Poligrafi, Bakü 2017, s. 112.

²⁶⁰ Gulu Kengerli, *Ermeni Lobbisi, Azerbaycan Faciası*, B.y.y., Bakü 1991, s.10-11.

²⁶¹ Kengerli, *Ermeni Lobbisi, Azerbaycan Faciası*, s.10-11.

Her ne kadar da yaptıkları katliamları kabul etmeseler de Ermeniler bu katliamları yapmıştır. Tarihi veriler bunun açık ispatıdır. İçlerinde insanlara özellikle Müslümanlara karşı merhamet hissi duymayan Ermeniler o kadar azgın hâle gelmişler ki, küçük çocukları bile öldürürken içlerinde bir sızıntı bile olmamıştır. Hatta kendilerinin zulümlerinden Revan'ın ahalisi İran ve Türkiye'ye sığınmış, bir kısmı sonradan geri dönseler de bir kısmı da orda kalmayı tercih etmiştir.

Ermeni katliamından kaçıp İran'a giden daha sonra dönen Revan sakini olan Molla Abbas oğlu Molla Dervişzade şunları demiştir ki; "İran'dan Revan'a dönerken Gemerli mescidin avlusunda küçük çocukların başlarının kesilip süngülere geçirilerek asıldığını gördük ve çok sarsıldık."²⁶²

Göyçe ilçesinin Krasnosela köyünde de Ermeni milletçileri bulabildikleri Müslüman Türkleri, yaşlı çocuk demeden kuyuya atarak üzerlerini taşla örtmüş orada öylece bırakmışlardır. Kuyudan günlerce haftalarca insan sesleri gelmiştir. Tarihi veriler, bunları yaparken Ermenilerin büyük haz aldıklarını söylemektedir.²⁶³

Türklerin çokluk teşkil ettikleri Eşterek ilçesinin Avan, Angersağ, Aşirabad, Bayram Ali, Karaceyranlı, Karaşam, Kızıl Teymur, Kızıl Harabe, Goşabulag, Persi, Tekiyye, Tülanabi, Üşi, Uçan, Hamamlı, Cadkıran vd. yaşam köylerinin ahalisi Ermeni silahlı çeteleri tarafından katledilmişler. Yine Ermeniler 1918 yılında Müslüman Türklerin çokluk oluşturduğu Talin ilçesinin Aynalı, Şeyh Hacı, Aralık, Aşağı Ağcakale, Aşağı Pirtikan, Kulderviş Mihriban, Sultanabat vd. köyleri Ermenilerin mükemmel şekilde silahlandırılmış çeteleri tarafından katliamlara maruz kalmıştır. Sonradan ise bu köylere Ermeniler göçürülmüştür.²⁶⁴

Andranik, Japo ve Dro'nun askeri silahlı çeteleri ahalisinin %90'nı Türk olan Vedibasars ilçesinde da ahaliye karşı divan tutmuşlar.²⁶⁵

Vedibasars'da yapılan katliamdan bahsederken Veli Habiboğlu 50'den fazla köyün de Ermeni askeri silahlı çeteleri tarafından dağıtıldığını ve ahalisin ise yüksek gaddarlıkla katledildiğini söyler.²⁶⁶

²⁶² Habiboğlu, *Terörcü Andranik ve Büyük Ermenistan Rüyası*, s.171.

²⁶³ İsmail, *Ermenilerin Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler Karşı Soykırımı*, s. 121.

²⁶⁴ Habiboğlu, *Terörcü Andranik ve Büyük Ermenistan Rüyası*, ss.179-181.

²⁶⁵ İsmail, *Ermenilerin Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler Karşı Soykırımı*, s. 122.

²⁶⁶ Habiboğlu, *Terörcü Andranik ve Büyük Ermenistan Rüyası*, s.178.

Vedibasas olaylarından bahseden Aziz Alekberli şunları söyler: “Van ve Sason Ermeni askeri birlikleri köyleri ağır silahlardan ateşe tutuyor, öldürülenlerin karınlarını kesiyorlardı. Ahaliye karşı insanlık dışı zulümler ve katliamlar yapılıyor, ölenlerin ise cesetleri yakılıyordu. Hatta Vedibasas ilçesinin Karahaç, Gedirli, Karabağlar, Ağasibeyli, Dehnez köylerinin erkeklerini ise tamamen katletmişiler”²⁶⁷

Ermenilerin katliamları Basarkeçer ilçesinde de gerçekleşmişti. Basarkeçer ilçesi Andranik’in sağ eli olan Silkov kardeşlerinin ve bin başı Vahram’ın esas hedefine çevrilmişti. Basarkeçer’de toplamdan otuz bir köy vardı ki bunlarında 6’sı Ermeni köyü idi. Andranik’in Müslümanlara merhamet eden Ermenilerin cezalandırılması ile alakalı verdiği ferman Ermenileri daha da azgınlaştırıyordu. Böylelikle daha da azgınlaşan Ermeniler Şişkaya köyünde 640 kişi vardı. Onlarında 380’i kadın, yaşlı ve çocuk- olmakla, Küçük Mezra köyünde 90 kişi, Daşkent köyünde 21 kişi Ermeniler tarafından insanlığa yakışmayan şekilde katledilmiştir. 40.000’den fazla kişi Ermeni katliamından kaçmak durumunda kalmıştır. Basarkeçer ilçesinde Müslüman Türk ahalini katleden Ermeni Andranik ve bin başı Vahram’ın kendi kahramanlıklarından bahsetmeleri resmi evraklara da yansımıştır.²⁶⁸

Yine kaynaklar bize Ermenilerin Göyçe bölgesinde da yaptıkları katliamlardan bahseder. 1919 yılında Göyçe bölgesinde kırgınlar geçici olarak sakinleşti. Ermeni halkı ile Müslüman Azerbaycan Türkleri bir yere toplanıp bu kısmi sakinliği sevinçle bölüştükleri anda Ermeni silahlı çeteleri oraya baskın yaparak ahalini silahtan geçirmişlerdir.²⁶⁹

13 Nisan 1919 yılı Ermenilerin Göyçe bölgesine hücumlarının başlangıcı sayılıyor. Ermenilerin esas hedefi Göyçe gölünün doğu ve kuzey tarafını Azerbaycan Türklerinden temizlemek idi. Göyçe bölgesinin yerleştiği Yeni Beyazıt kazasında 84 Müslüman köyü dağıtıldı. Ahalisi ise toplu kırgına maruz kaldı. Ermeniler bu olayı anlatırken “Göyçe Müslümanlardan kanla temizlendi” ifadesini kullanıyorlardı.

Ermenilerin Revan’a bağlı kaza, ilçe ve ilçelerde yaptıkları katliamların hepsi tarihi verilerle sabittir. Yukarıda isimlerini söylediklerimiz bölgelerde yapılan katliamlar, Müslüman Türklerin başlarının kesilmesi çocukların süngülerin uçlarına takılarak havada dik tutturulması ve diğer olaylar onu gösteriyor ki, daima Müslüman

²⁶⁷ Aziz Alekberli, *Vedibasas ilçesi, Garbi Azerbaycan*, C. 1, Ağrıdağ Neşriyatı, Bakü 2000, ss. 79-80.

²⁶⁸ İsmail, *Ermenilerin Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler Karşı Soykırımını*, s. 125.

²⁶⁹ Veli İlyasov, “Sındırılan saz”, *Azerbaycan Gazetesi*, 22 Nisan 2001.

Türklerin içerisinde yaşayan Ermeniler Müslüman Türklerin dostu değil düşmanlarıdır. Hatta Müslüman Türklere karşı o kadar nefretleri vardı ki, onlarla insani münasebet kurmak isteyen Ermenileri bile katlediyorlardı.

1918-1920 yılları arasında genel olarak Revan'ın ilçelerinin içerisinde Ermeni vahşiliklerinden daha çok eziyet çeken Zengezur ilçesi olmuştur. İlçenin Müslüman ahalisinin durumunun ağırlaşmasının ve kurtulmamasının esas sebeplerinden biri kazaya yakın olan Şuşa ile irtibatın tamamen kesilmesi gösterilmektedir. Böylelikle 1918-1920 yılları arasında Müslüman Türk ahaliye karşı yapılan toplu katliamlar hiçte tesadüf değildi. Bu Ermenilerin “Büyük Ermenistan” Devleti oluşumu yolunda atılan adımı ve soykırım siyaseti olmuştur. Ermenilerin yaptıkları katliamlardan kaçmayı başaran Türkler ise ya kuzeye kaçtılar ya da Ermeniler tarafından tehcire maruz kaldılar. Ermenilerin yaptıkları bu olaylarda Rusların bir şey dememesi onları desteklemesine işarettir.

4.2.2. Halk Cumhuriyeti Devrinde Mültecilere Karşı Yardım Tedbirleri

1917-1920 yıllarında Ermeni silahlı birlikleri Revan'da ve ona bağlı olan Mahallalarda Müslüman Türk ahaliye karşı toplu kırgınlar, soykırım ve etnik temizleme yapmıştır. Bu yıllar aralığında yüz binlerle Azerbaycan Türkü bugünkü Ermenistan devletinin yerleştiği arazilerden tehcir edilmiştir. Sadece 1917-1918 yılları aralığında Revan Guberniyasının Yeni Beyazit, Eçmiedzin ve Revan kazlarından olan mültecilerin sayısı 200000'ne ulaşmış, Revan guberniyasında Azerbaycan Türklerinin yaşadıkları 211 köy Ermeniler tarafından viran edilmiştir.²⁷⁰ Genel olarak ise Revan, Zengezur ve Şamahı'da 300000'den fazla Türk yaşadıkları yerlerden tehcir edilerek mülteci durumuna düşmüştür.

28 Mayıs 1918 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti kurulduktan sonra kendi öz vatanlarından Ermeni zulmünden kaçmış mülteciler meselesi Cumhuriyetin bir numaralı problemi gibi ön plana çıkmıştı. Bu problemler defalarca Bakanlar Kurulunda ve Parlamento toplantılarında müzakere edilmişti.

17 Haziran'da hükümet geçici olarak Gence'de yerleşti. Hükümet geçici olarak Gence'de yerleştiği zaman Müslüman Milli Konsey'nin terkinde Ermenilerin tehcir

²⁷⁰ Yagub Mahmudov, “Mülteciler Meselesi”, *Azerbaycan Halk Cephesi Ansiklopedisi*, C II, Lider Neşriyatı, Bakü 2005, s. 99.

ettirdikleri mültecilerle ilgili meseleleri halletmek için Sağlık ve Himaye Bakanlığı yaratıldı ve başına da Hudadat bey Refibeyov bakan olarak tayin edildi.²⁷¹

Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Ekim ayında geçici olarak yerleştiği Gence şehrinden Bakü'ye göçtü. Hükümet Bakü'de faaliyetini devam ettirirken de en esas meselesi mülteciler meselesi olmuştu. Çünkü Ermenilerin yaptıkları katliamlarda canlarını zorla kurtaran çok sayıda mülteciler mevcut idi.²⁷² Azerbaycan Halk Cephesi ansiklopedisinde 1 Ekim'e kadar Azerbaycan'da Revan Guberniyasından 5848 aile veya 30741 bireyin mülteci olduğu bildiriliyor.²⁷³

Gence'de iken birlikte olan Sağlık ve Himaye Bakanlığı Bakü'ye göçtüktan sonra iki ayrı bakanlık olarak ayrıldı. Sağlık Bakanlığına Hudadat bey Refibeyov rehberlik ederken Himaye Bakanlığına Musa bey Refiyev rehberlik ediyordu. Nisan 1919 yılından itibaren ise Refah Bakanlığına önceleri bakanlığın mültecilerle ilgili şubesinde müdür vazifesinde çalışmış Viktor Klenevski rehberlik etmeye başladı. Himaye Bakanlığının karşısında 2 esas vazife duruyordu;

1. Mülteciler meselesi: Ermenistan'dan gelen mültecileri karşılamak, onları ilkin zaruri erzak ve gıda ile teçhiz etmek, ekin için tohum, işçi hayvanları temin etmektir. Aynı zamanda kendilerini ve tarlalarını ayağa kaldırmak için kredi vermek ve onları işle temin etmektir.
2. Himaye meselesi: Küçük yaşta olan çocukların yerleştirilmeleri için yetimhanelerin inşası, gıda meseleleri vd. meseleler.²⁷⁴

Artık bir müddet sonra 1919 yılının ortalarından itibaren Bakü'den kenarda yerleştirilen mülteciler için Azerbaycan Halk Cumhuriyeti hükümetinin iktisadi zorluk yüzünden mültecilere maddi yardım gösterilmesini durdurmuştu. Bunu karşılığı olarak ise yardımı gıda olarak dağıtmağa başlamıştı.

Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin 19 Temmuz 1919 yılında geçirilen toplantısında Zengezur mültecilerine yardım maksadıyla "İdareler Arası Komite" yaratıldı. Komitenin esas amacı mültecilere yardım etmek ve onları boş topraklarla temin et-

²⁷¹ Mustafa, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Işığında (1918-1920)*, s. 70.

²⁷² Bu konuda Azerbaycan'da birçok çalışmalar yapılmıştı. Onlar içerisinde daha geniş ve daha kapsamlı çalışmaları araştırmacı tarihçi Nazım Mustafa yapmıştır. Araştırmaları <http://nazimmustafa.info/> sitesinden takip edilebilir.

²⁷³ Mahmudov, "Mülteciler Meselesi", *Azerbaycan Halk Cephesi Ansiklopedisi*, C. 2, ss. 99-100.

²⁷⁴ Mustafa, *Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Işığında (1918-1920)*, s. 71.

mekti. Komite mültecilere yardım için 187500 manat para ayırmıştı.²⁷⁵ Şuşa, Cebrayıl, Cavanşir, Ağdam ve Berde’de yerleştirilen 20.000’e yakın mülteciye yardım edilmişti.

Ekim 1918 yılında Revan’ın Eçmiedzin kazasından Kazak kazasına mültecilerin akınları başlamıştı. 1919 yılın Ocak ayında Zengezur katliamlarından kurtulan 40000’e kadar insan mülteci olarak Karabağ’ın Cebrayıl, Şuşa, Cavanşir kazalarına ve Azerbaycan’ın diğer şehirlerinde yerleştirildi. Bu sebepten de Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Mayıs 1919 yılında Parlamento’ya Ermenistan’daki zulme uğrayan yerli Türk ahaliye yardım gösterilmesi amacıyla kanun toplusu takdim etmişti. Parlamento kanun toplusunu inceledikten sonra karar kabul etmiş, Ermenistan’ın Müslüman ahali için üç milyon manat ayrılması kararı almış, oraya 15 vagon un ve un mamulleri göndermiştir.²⁷⁶

Azerbaycan Hükümeti ile beraber yerel halkta mültecilere yardım ediyordu. 1919 yılında Bakü etrafında yerleştirilen mülteciler için yerel halk kendi arasında 308.000 manat para toplamıştı.

Göründüğü gibi Azerbaycan Halk Cumhuriyeti zamanında Parlamento ve Hükümet, özellikle Himaye Bakanlığı mültecilere dikkat etmiş ve milli ayrımcılığa yol vermeden problemlerinin giderilmesine özen göstermişti. Lakin bu problemin giderilmesine hükümetin ne vakti nede imkânı yetmedi. Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin son dönemlerinde bugünkü Ermenistan devletinin yerleştiği topraklarda 575000 enik Müslüman olan kişiden²⁷⁷ sadece 10000 Müslüman kalmıştı.²⁷⁸

Sayıdan da belli olduğu üzere 1917-1920 yılları arasında Ermenilerin sadece Revan Guberniyasında yaptıkları katliamlardan zorla canlarını kurtarıp Azerbaycan’ın farklı yerlerinde mülteci olarak yerleşen ahalinin sayısı yarım milyona ulaşmıştır. Azerbaycan Halk Cumhuriyeti dağıldıktan sonra mültecilerin yeniden kendi evlerine dönmeleri Sovyet Azerbaycan’ına miras kalsa da bu mesele o dönemde de halledilmemiştir. Azerbaycan tarihi kaynaklarında sadece 1922 yılı kadar 60000 Azerbaycanlının bugünkü Ermenistan devletinin yerleştiği arazideki kendi topraklarına geri döndüklerinden bahsediliyor.²⁷⁹

²⁷⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, F. 28, D. 1, iş 65, s. 3.

²⁷⁶ Mahmudov, “Mülteciler Meselesi”, *Azerbaycan Halk Cephesi Ansiklopedisi*, C. II, s. 100.

²⁷⁷ Gurka Kuryaji, “Ermeni Meselesi” *Bolşaya Sovetskaya Ansiklopediya*, B.y.y., Moskova 1926, ss. 434-440.

²⁷⁸ İbadulla Memmedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Kaderi*, B.y.y., Bakü 1992, s. 33.

²⁷⁹ Memmedov, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Kaderi*, s. 33.

4.2.3. 1920-1930 Yılları Aralığında Ermenilerin Müslüman Türklere Yaptıkları Katliam ve Sürgün

1920 yılında Azerbaycan Halk Cumhuriyeti devleti dağıldı. Aynı senede Rusya Kafkasya'yı tekrardan işgal edince Sovyet Sosyalist Devleti kuruldu. 1918 yılında Kafkasya'da müstakil olarak kurulan devletler Sovyet Sosyalist Devleti'nin terkbine ilhak edildi. Bağımsızlığını kaybeden bu üç devlet²⁸⁰ arasında en esas münakaşa toprak meselesiydi ki, o da devam etmekteydi.²⁸¹

Artık Ermeni terörizmi Sovyet Sosyalist Devleti döneminde farklı merhaleye adım atıyordu. Ermeniler 1920 yılına kadar yaptıkları katliamlar ve eylemlerine son vererek "Büyük Ermenistan" devletini kurmak amacıyla İdeolojik Terör estirmeye başladılar. Kısaca ifade edersek, Ermeniler amaçlarını gerçekleştirmek için hileye başvuruyorlar. Azerbaycan devletine ait topraklarda gözü olan Ermenistan kendilerine verilen Revan'la yetinmeyerek, Sovyet Devletine yeniden başvuru yaparak Azerbaycan'ın tarihi ata-baba toprakları olan Zengezur ve Nahçıvan ve Şerur Dereleyez'i Ermenistan topraklarına birleştirmeyi istediler.²⁸²

Ermenilerin İdeolojik saldırılarının ardı arkası kesilmiyordu. Bu sebeple Azerbaycan hükümeti Sovyet Rusya'sıyla görüşmeler yaparak Zengezur, Nahçıvan ve Şerur Dereleyez'in kendisine ait arazi olduğunu ve kendi devlet sınırları içerisinde kalması gerektiği görüşünü ısrarla savunuyordu.²⁸³ Bundan sonra Moskova yönetimi Zengezur, Nahçıvan ve Şerur Dereleyez'in Azerbaycan devleti sınırları içerisinde kalmaya karar verdi.²⁸⁴ Rusya'nın Zengezur, Nahçıvan ve Şerur Dereleyez'in Azerbaycan sınırları içerisinde kalması ile ilgili aldığı karar devlet arşivlerinde de bulunmaktadır.²⁸⁵

Fakat durum böyleyken daha sonra Rusya bu toprakların Azerbaycan sınırları içerisinde kalması meselesinde istikrarlı davranmayarak şu şekilde bir karar aldı; "Sovyet Azerbaycan ile Sovyet Ermenistan arasında sınır olmayacaktır. Zengezur ve Nahçıvan Ermenistan'a ilhak edilecekti. Karabağ'ın dağlık kısmı ise kendi kaderini

²⁸⁰ Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan.

²⁸¹ Bekirova, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, s. 48.

²⁸² Rashad Rzayev, "Azerbaycan'a Yönelik Ermeni Terörizmi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(4), 2019, ss. 2488-2521.

²⁸³ Vagif Arzumanlı ve Nazim Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları*, Kartal Yayınevi, Bakü 1998, s. 110.

²⁸⁴ Cemil Hesenli, *Azerbaycan Tarihi (1918-1920): Türkiye'nin Yardımından Rusya'nın İşgaline Kadar*, Garışma MMC, Bakü 2019, s. 408.

²⁸⁵ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, F. 276, D. 9, iş. 15, s. 43.

tain etme hakkına sahip olacaktı.”²⁸⁶ Bu da her halde Rusya’nın Kafkasya bölgesini elinde tutmak için Ermenileri müttefik olarak kullanmasından ileri geliyordu. İşte bu sebeple Rusya düşüncesinden dönmüş olabilir diye düşünülebilir.

Nahçıvan halkının protestoları ve Türkiye’nin Nahçıvan meselesindeki yaklaşımı Ermenileri bu araziden uzaklaşmak durumunda bıraktı. Lakin Ermeniler birkaç defa Nahçıvan’ı almak için çaba sarf etseler de bunu başaramadılar. Bundan sonra Ermeniler bütün güçlerini Karabağ’ı almak için sarf etmeye başladılar. Artık 1923 yılının sonuna kadar Ermenilerle Azerbaycan hükümeti arasında karşılıklı olarak devam eden restler sonucunda Zengezur’un Ermenilere verilmesi tasdiklendikten sonra²⁸⁷ Ermeniler Dağlık Karabağ bölgesine özerklik verilmesini de başardılar.²⁸⁸ Sonuç olarak Dağlık Karabağ bölgesi de özerk olarak tamamen Ermenilerin kontrolüne girmiş oldu. Böylelikle önceden 10 bin km² arazi bütünlüğü olan Ermenistan Zengezur, Şerur Derelemez ve Dağlık Karabağ Özerk bölgesinin kontrolünü eline alarak arazisinin yüz ölçümünü 29 bin km² e ulaştırdı.²⁸⁹

Ancak Ermenilerin bir başka planları da vardı ki, o da Ermenistan’da yaşayan Türklerin Ermenistan’dan tamamen çıkarılması idi. Malum olduğu üzere 1920 yılında Sovyet Hükümeti kurulduktan sonra Taşnaklar döneminde bugünkü Ermenistan arazisinden kısacası kendi ata yurtlarından katliamlardan canlarını zorla kurtararak İran, Türkiye ve Gürcistan’a sığınan Müslüman Türklerin (göçmenler) bir kısmı yurtlarına dönmeyi başardı. Doğal olarak Ermeni yöneticileri göçmenlerin geri dönmesini istemiyordu. Bu sebeple farklı gerekçeler sunarak onların karşısını almaya çalışıyorlardı. Ermeniler işgal ettikleri topraklarda onları istemiyorlardı. Bu sebeple bulaşıcı hastalık yalanını uydurarak 1922 yılında Azerbaycan hükümetine İran’a sığınan göçmenlerin Ermenistan’a dönmelerini engellemek amacıyla müracaatlar ettiler.²⁹⁰ Bu konuda başarılı olamadılar.

²⁸⁶ Rzayev, “Azerbaycan’a Yönelik Ermeni Terörizmi”, ss. 2488-2521.

²⁸⁷ Yusuf Gaziyev, *Ermeni Meselesi*, Nurlar Neşriyatı, Bakü 2009, s. 110.

²⁸⁸ Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Arşivi, F. 379, D. 3, iş 73, s. 135.

²⁸⁹ Bekirova, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, s. 49.

²⁹⁰ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, s. 128.

1922 yılında İran ve Türkiye’den topraklarından dönen Türklerin sayısı 100 bine ulaşmıştı. Geri dönenlerin bir kısmı yeniden yurtlarını terk etmek zorunda kalsa da²⁹¹ bazıları ise Ermenilerle birlikte yaşamak zorunda kaldılar.²⁹²

Artık Türklerin nüfusu Ermenistan’da artıyordu. Besti Bekirova “Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu” isimli tezinde 1926-1939 yılı aralığında Ermenistan’daki Ermeni- Türk nüfusunu şöyle açıklar; “1926 nüfus sayımına göre Ermenistan’daki Türk sayısı bir hayli azalmakta idi. Sayıma göre bu dönem Ermenistan genelinde 743573 Ermeni, 84717 Türk yaşamaktaydı. Sadece 13 yıl sonra 1939 yılında bu sayı daha da arttı ve bölgede bir milyon altmış iki bin Ermeni’ye karşılık 130800 Türk yaşar hale geldi. Bu istatistik 13 yıl içerisinde bölgedeki nüfus değişimini açık bir biçimde göstermektedir.”²⁹³ Okan Yeşilot ise 1926 yılında Ermenistan’da Ermeni nüfusunun %42.7, Türklerin ise %56.8 arttığını söyler.²⁹⁴

Bu istatistik verilerden belli oluyor ki, 1918-1920 yılları arasında Azerbaycan Cumhuriyeti dönemi yılları arasında Ermenistan arazisinden kovulan ve katliama uğrayan Türklerin sayısı bir hayli azalmıştı. Ermeni nüfusu ise çoğalmıştı. Ancak 1926-1939 yıllarında Ermenistan’a yerleştirilen Ermenilerle göçmen olarak geri döndürülen Azerbaycan Türk nüfusu arasındaki fark %14.1 idi. Yani Ermenistan’a döndürülen göçmenlerin sayısı Ermenilere nispetle %14.1’e kadar artmıştı. Bölgeye Türkler geri dönseler de yine de sayı olarak Ermenilerden az idiler.

1920’de Sovyet Hâkimiyeti kurulduktan sonra bugünkü Ermenistan devleti arazisinde Ermeni katliamlarından canlarını götürüp kaçan Türklerin kendi topraklarına geri dönmeleri Ermenileri rahatsız ediyordu.²⁹⁵ Bu sebepten Ermeniler daha da aktif olmaya başladılar. 1930 yılının başlarında tüm Sovyetler Birliğinde “kolektifleştirme” uygulaması gerçekleştirildi. Bu uygulamanın en sert Ermenistan’da yaşayan Türklere uygulandı. Bu uygulama Türkler için o kadar ağır oldu ki, ellerinde hiçbir şey kalmadı. Öncelikli olarak zengin ailelerin mal varlıkları ellerinden alındı. Hayvanlarına el konularak kolhoza geçirildi. Kendilerine ise

²⁹¹ Ata yurtları Ermeniler tarafından işgal edilmiş, yaşadıkları evler ise Ermeniler arasında taksim edilmişti.

²⁹² Arzumanlı ve Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları*, s. 105.

²⁹³ Bekirova, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, s. 49.

²⁹⁴ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, s. 129.

²⁹⁵ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, s. 128.

“kolçomak”²⁹⁶ damgası vurularak Kazakistan’a ve Sibiryaya sürgün edildiler. Kısa bir zaman zarfında Sovyetlerin başlatmış oldukları “kolektifleştirme” uygulaması durumu orta olan köylüleri de kapsadı. Artık tarım alanlarının Vedibasars, Zengibasars ve Kemerli’de yaşayan köylülerin elinden alınması onların isyan etmesine sebep oldu.²⁹⁷ Ayaklanma o kadar artmıştı ki, Revan’dan Göyçe gölüne, Ordubat’dan da Zengezur’a kadar ulaşmıştı. İsyana Vedibasars’a da yayılmıştı. Vedibasars’da baş veren kolektifleştirme siyasetine altı yüz civarında kişi karşı çıkmıştı.²⁹⁸ Beyaz Kazımova Vedibasars’da yaşanmış olayları şöyle anlatmaktadır; “Vedibasars ayaklanmasının bastırılması sırasında Abbasgulu Bey Şadlinski Taşnaklar tarafından öldürülmüştür. Zangibasars, Vedibasars, Garnibasars ve Nahçıvan yanlarında isyan bölgelerinde olan köylerde siyah bayrak çekdiği sınır boyunca muhabirler tarafından bildirilmiştir. Abbasgulu ağanın grubundan 80 köylü, 17 zayıf karşılığında Türkiye’ye geçmeyi başarmıştır. Ruslar Aras Nehri’ni geçerken öldürdükleri 17 köylünün cesetlerini çay kenarında bırakmışlardır. Türkiye’ye geçmeyi başaran 63 köylüye göre Abbasgulu ağa Taşnaklar tarafından öldürülmüştür. Ve bu olay Taşnak olmayan Ermeni köylülerin nefretine neden olmuştur.

“Odlar Yurdu” gazetesinde “Abbasgulu ağa neden öldürüldü” sorusu şu şekilde yanıtlanmıştır: “Taşnaklar, Bolşevikleri herkesten daha çok memnun edecek olan bu cinayete neden başvurmuştur?” Rus ihtilalinden sonra çoğunluğu Türk olan Revan vilayetinde Abbasgulu ağa “Yapay Ermeni çoğunluğu” yaratmak için Türk köylerini yıkmaya başlayan Taşnaklara, onların kahramanı Andraniklere iki yıl direnmiş ve bu yerlerdeki Türk varlığını korumayı başarmıştır. O sırada Revan vilayetindeki Transkafkasya Seymi’nin özel bir komisyonu, 200’den fazla Türk köyünün yok edildiğini tespit etmiştir. Abbasgulu ağa, taşnakların şeytani tedbirlerine karşı çıkarak Vedi ve Nahçıvan taraflarının bu katliamdan kurtulabilmiştir. Taşnaklar artık Abbasgulu ağanın Ruslarla mücadelesini kullanarak “intikam” almıştır. Taşnak olmayan Ermeni köylüler, Abbasgulu ağanın öldürülmesinden daha çok etkilenmişlerdir”²⁹⁹

Bundan başka Azerbaycan’da Sovyet hükümeti kurulduktan sonra ülkenin tek partisi olan Müsavat partisinin ileri gelenlerinden kim varsa- subaylar ve aydınlar-tu-

²⁹⁶ Kolçamak: Rus İmparatorluğu'nun son yıllarında ve Sovyetler Birliği'nin ilk dönemlerinde varlıklı köylülere verilen ad.

²⁹⁷ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, s. 129.

²⁹⁸ Bayaz Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2021, s. 99.

²⁹⁹ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 99.

tuklanarak cezalandırıldılar. Birçoğu ise sürgün cezasına çaptırılarak vatanlarından sürüldüler.³⁰⁰

Toplu cezalandırma sadece Azerbaycan SSCB’de değil aynı zamanda Ermenistan SSCB’de yaşayan Türklerin de başından geçmiştir. Bu sebeple Ermenistan’da yaşayan Türkler koruma yönünden zayıf olan Türkiye’nin sınırlarından içeri girmeye mecbur oldular. Tarihçi Nazım Mustafa ve Vagif Arzumanlı kitaplarında Ermenilerin yapmış oldukları cezalandırma ve yurtlarından zorla çıkarılma uygulamasından bahsederken 300 kişinin Türkiye’ye Iğdır sınırları içerisinde girdiğini bunlardan sadece 50’sinin evli olduğunu söyleyerek, bugünkü Ermenistan devletinin sınırları içerisinde kalan Zengibasar, Vedibasar ve Gernibasar mahallarında ise 200 aileye mahsus evlerin Ermeniler tarafından dağıldığı bilgilerini ilave ederler.³⁰¹ Yine 1936-1937 yılları arasında Ermenistan SSCB’de yaşayan Türk aydınlara karşı cezalandırmalar (represiyalar) uygulandı. Okan Yeşilot bu yıllarda Türklere karşı uygulanan ceza ve sürgün politikasının başında Beriya, Mikoyan ve Bağirov’un durduğunu ve olayların tamamen onların kararı ile gerçekleştirildiğini söyler.³⁰²

1930 yılı Ermenistan arazisinde yaşayan Türkler için iyi olmadı. Vedibasar, Zengibasar, Kemerli, Dereleyez, Ağbaba ve diğer bölgelerde Türkler Ermeniler tarafından kendi yurtlarından zorla çıkarılmaya başlandılar. Bu yıl içerisinde elli binden fazla Türk Kazakistan çöllere sürüldü. Hava ikliminin sert olması ve yaşam şartının uygun olmaması Ermenistan’dan sürülen Türklerin çoğunun helak olması ile sonuçlandı. Sürgün süresi biter bitmez Türk aileler geri dönmek istediler. Lakin yaşadıkları bölgenin Türkiye devleti ile sınır olmaları bahane edilerek Ermenistan arazisine bırakılmadılar. Bölgenin Türklerle sınır olmaları Ermenilerin işine gelmiyordu. Çünkü Ermeniler bölgede Türklerin köklerini tamamen kesmek istiyorlardı. Bu sebepten de Türk ailelerin bazıları ya Azerbaycan’a ya da Gürcistan’a yerleşmeye mecbur kaldılar.

Sovyetler Birliğini her yerinde olduğu gibi 1936-1937 yılları arasında Ermenistan’da yaşayan Türkler de cezalandırılmıştı. 1937 yılının sonlarında Ermenistan SSCB’de yapılan ceza uygulamasında Vedibasar, Zengibasar, Eçmiedzin, Ağbaba bölgelerinde yaşayan Türkler yeniden cezalandırıldılar. Ermeni idareciler bunun sebebi-

³⁰⁰ Belkıs Ulusoy, *Azeri Türk Dergisine Göre Azerbaycan’ın Milli Problemleri (1928-1931)*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1999, ss. 25-27.

³⁰¹ Arzumanlı ve Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları*, s. 106-108.

³⁰² Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, s. 132.

nin yalandan bu bölgelerde yaşayan Türklerin Araz ve Arpaçay üzerinden Türkiye arazisine geçmeye bağladılar. Ve aynı bu şekilde de Moskova'ya bildirdiler. İsrail İsmayılov yapılan bu uygulamadan bahsederken Ermenilerin bu esnada resmi olarak hiçbir direnişle karşılaşmadığına özellikle dikkat çekmiştir. O yıllar arasında Sovyetlerin “Troyka” kararıyla ve Ermenilerin eliyle binlerce Türk hapsedilmiş birçoğu vurulmuş birçoğu da tehcire uğramıştır.³⁰³

Ermenilerin bu iddiaları hakikati ifade ettirmiyor. Çünkü kendi toprağında rahat yaşayan bir millet hiçbir zaman başka bir devletin arazisine geçmek istemez. Zaten yukarıda da bildirdiğimiz gibi 1920 yılının başında Ermenistan'da Sovyet Hâkimiyeti kurulduktan sonra Ermeni zulmünden kaçmış Azerbaycan Türkleri geri döndürüldüler. Kalbi kendi vatanı için çarpan ve geri dönmeyi murat eden Türkler Ermenilerin yalandan söyledikleri gibi Türkiye arazisine geçmeyi istememiştir. Buradan da anlaşılan şu ki, Türklerin Türkiye arazisine geçmeyi istemeleri Ermenilerin uyduruklarından başka bir şey değildir. Zaten “Büyük Ermenistan” hayali için bölgenin önemli nüfusunu gözden çıkarmıştırlar. Daha doğrusu Çar Rusya'sı döneminde Azerbaycan topraklarında Ermenistan devleti oluşturulmuş daha sonra ise Sovyet Hükümeti döneminde yapılan sürgünler ve cezalandırmalar sonucunda Ermenistan devletini kurmaya çaba sarf etmişlerdir.

4.2.4. 1948 –1953 Döneminde Ermenistan'dan Türklerin Tehciri

Büyük Vatan savaşından sonraki senelerde Sovyetlerin terkindeki devletlerde milliyetçilik siyasetinin güçlenmesi halklar arasında münakaşalara sebep olmaya başladı. Bu kasıtlı olarak yapılıyordu. Moskova hâkimiyeti Kafkasya'da hâkim konumunu korumak için Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcü halklarını bir-birine karşı koyarak milli münakaşa yaratıyordu. Bu siyaset aynı zamanda milli münakaşa zemininde kurgusal “Dağlık Karabağ” sorununu da suni şekilde kaldırıyor. Ermeniler hem Moskova'nın yardımı hem de dış ülkelerde yaşayan Ermeni lobilerinin yardımı ile öncelikle Sovyet Ermenistan'ında yaşayan Azerbaycan Türklerinin çıkarılmasını ve Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a birleştirilmesi talebini sunuyorlardı. Ermenilerin siyaseti sadece Azerbaycan Türklerini Ermenistan SSCB arazisinden çıkarmak değil, hem de Ermenistan'a Dağlık Karabağ'ı katmakla arazisini genişletmek idi. Böylelikle XX. Yüzyılın 40. Yıllarında Ermenistan'da elit partilerin katılımı ile “Karabağ Komi-

³⁰³ İsrail İsmayılov, *Dünya Azerbaycanlıları XX. Yüzyılda*, B.y.y., Bakü 1997, s. 202.

tesisi" yaratıldı.³⁰⁴ Bundan sonra 1945'de Ermenistan rehberliği Merkezi Komitenin önünde Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a verilmesi meselesini kaldırır. Hiçbir tarihi ve ilmi esası olmadan Karabağ'ın iktisadi bakımdan Azerbaycan SSCB'ye değil Ermenistan SSCB'ye bağlı olduğu ispat olunmaya çalışılır. Konuya derhal tepki gösteren, Merkezi Hükümet temsilcisi Malenkov, 28 Kasım 1945'de Azerbaycan Komünist Partisi Merkez Komitesi birinci kâtibi M. Bağirov'a yazdığı bir mektupta bu konu hakkında bilgi vermiş ve görüşünü sormuştur.³⁰⁵ 10 Aralık 1945'de M.C. Bağirov mektubun cevabında ise bu görüşün hiçbir ilmi ve tarihi esasının olmadığı Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'ın değil Azerbaycan'ın terkip hisse olduğu belgelerle ispat edilmiştir.³⁰⁶ Cevap mektubunda Sovyetler döneminde Azerbaycan rehberliyi tarafından ilk kez tarihi Azerbaycan toprakları problemleri kaldırılır ve burada Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a indirim edileceği taktirde zamanla farklı dönemlerde Ermenistan'a, Gürcistan'a ve Sovyet Rusya'sına verilmiş bir çok tarihi arazilerin Azerbaycan SSCB'ye geri verilmesi önemli kabul edilir.

Ermenilerin her ne olursa olsun Azerbaycan toprakları sınırları içerisinde "Büyük Ermenistan" devleti kurma planları yine devam ediyordu. 28 Kasım 1943'ten 1 Aralık'a kadar Sovyetlerin, Amerika'nın ve İngiltere'nin katılımı ile Tehran konferansı geçirildi. Bunu fırsat bilen Ermeniler İran'da yaşayan Ermenilerin Ermenistan SSCB'ye göçürülmesi ile alakadar Vyaçeslav Molotov'a³⁰⁷ müracaat ederek Stalin'in Ermenilerin göçürülmesine izin vermesini rica etmişler. Stalin'de Ermenilerin göçürülmesine ilişkin fermanı imzalamıştır. 19 Ekim 1946'da SSCB dış ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan SSCB arazisine yerleştirilmesi ile alakalı ferman verdi.³⁰⁸

23 Aralık 1947 yılında hiçbir izahı olmayan Stalin'in imzaladığı bu karar, Kolhozların ve Azerbaycanlıların çıkartılmasına yönelik hazırlanmış çok acele karar idi. Güya Türklerin Ermenistan SSCB'den çıkarılması devleti iktisadi yönden güçlendirmeye ve problemlerin çözümüne yönelikti. İrade Aliyev'a bu meselenin hiçbir çözüme sebep olmadığına dikkat çekerek Türklerin çıkarılması hususunda şöyle demiştir; "Aslında, karar açıkça bir sınır dışı etme eylemiydi. Karara göre, Türk nüfusunun "gönüllü olarak" yeniden yerleştirileceği iddia ediliyor. 1948'de on bin, 1949'da kırk bin ve

³⁰⁴ *Komsomolskaya Pravda Gazetesi*, 15 Nisan 1989.

³⁰⁵ Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Arşivi F.1, D.1, iş 96, ss. 196-197.

³⁰⁶ Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Kamu Devlet Eylem Arşivleri v. 8-12.

³⁰⁷ Vyaçeslav Molotov II. Dünya savaşından sonra Stalin ile görev yapmış ve Sovyetler Birliğini Dışişleri Bakanı olmuştur.

³⁰⁸ Etibar Necefov, *Deportasiya*, Çaşıoğlu Yayınları, Bakü 1998, s. 53.

1950’de elli bin, son üç yılda ise yüz bin Azerbaycanlının yeniden yerleştirilmesine karar verilmesi ne kadar gönüllüydü? Göçürülenlerin evleri ve toprakları yurt dışından gelen Ermenilere dağıtılıyordu.”³⁰⁹

Bundan başka Azerbaycan SSCB ve Ermenistan SSCB liderleri arasında 1949 yılında varılan anlaşmaya göre, 15713 kişi (ilkbaharda 5420 ve sonbaharda 10293 kişi) ve 3818 çiftlik taşınacaktı. Ancak, SSCB Bakanlar Kurulu, Azerbaycan SSCB hükümetleri ile Ermenistan SSCB hükümetleri arasında varılan anlaşmayı onaylamadı ve SSCB hükümetinin resmi temsilcisi S. Çeremuşin Azerbaycan SSCB Bakanlar Kurulu Başkanı T. Guliyev’den, dört bin Türk Ermenistan SSCB’den Azerbaycan’a yerleştirilmesini talep etti.³¹⁰

Genellikle 1949 yılında Ermenistan SSCB’den Azerbaycan SSCB’ye zorla göçürülen Azerbaycanlılar top yekun olarak Kür-Aras ovalığının Zerdab, Ali Bayramlı (şimdiki Şirvan), Kürdemir, Göyçay, Mir Beşir, Salyan, Sabirabad ve Yevlah ilçelerine yerleştirildiler. Her ne kadar da sosyal yaşam için durumun olmaması bu bölgelerin yöneticilerini bütün vasıtalarını kullanarak göç ettirilenleri kabul etmeye mecbur ediyordu.³¹¹

Bir sonraki göçürülme 14 Mart ve 25 Ağustos 1950 yılında yaşandı. Azerbaycan ve Ermenistan Cumhuriyetleri Bakanlar Kurulları, o yılın ilkbahar ve sonbaharında sırasıyla 3419 çiftliğin ve 14361 kişinin Azerbaycan’a taşınmasına karar verdi.³¹² Ancak iskân, daha doğrusu organize tehcir planı, Ermeni milliyetçilerinin istediği kadar hızlı gerçekleşmedi. Bu, insanlık dışı önlemin planlı uygulanmasının bir dizi nesnel ve öznel nedenler tarafından engellenmiştir. Sürgün edilenlerin sosyal ve iç sorunları yeterince ele alınmadı.³¹³ Bazı yerlerde yapay bariyerler oluşturuldu. Sonuç olarak 1950’ de Azerbaycan’dan Ermenistan’a- eski ikamet yerlerine- dönüş süreci başladı.³¹⁴

³⁰⁹ İrade Aliyeva, “1948-1953. Yıllar Deportasyonu yahud Genosidin bir Forması Azerbaycanlıların soykırımı” *Azerbaycan Gazetesi*, 18 Nisan 2015, s. 11; *Respublika Gazetesi*, “Azerbaycanlıların Ermenistan’dan Deportasyonu, 14-15 Ocak, 1990.

³¹⁰ Atahan Paşayev, *Göçürülme*, Azerbaycan Devleti Neşriyatı, Bakü 1995, s. 17.

³¹¹ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdu*, s. 141; Azerbaycan Cumhuriyetinin Devlet Arşivi F.411, D.1, iş 73, s. 9.

³¹² Bahtiyar Necefov, *Deportasiya*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1998, s. 170.

³¹³ Cumhuriyetin bu alanlarda kısa sürede yeterli konut inşa etme imkânı yoktu.

³¹⁴ Paşayev, *Göçürülme*, s. 23.

1951 yılında, Ermeni milliyetçilerinin isteklerine karşı, sınır dışı edilenlerin geriye Ermenistan'a döndürülmesi başlandı. Böylece Ermenistan SSCB Bakanlar Kurulu'na bağlı İskan Dairesi başkanı 27 Mayıs 1951 yılında 360 Azerbaycanlı ailenin Ermenistan SSCB'ye geri döndüğünü bildirdi.³¹⁵

Bizce Azerbaycanlıların Ermenistan SSCB'den göçürülmesi meselesinde iki esas amil öne çıkıyor. Birincisi Ermenilerin Azerbaycanlıları Azerbaycan'ın Kuzeyine göçürülme adı altında tehcir ettirmeleridir ki, dış devletlerde yaşayan Ermenileri Ermenistan arazisinde yerleştirmeleri kolay olsun. Diğeri ise yukarıda da söylediğimiz gibi "Dağlık Karabağ" meselesiydi. Mir Cafer Bağirov'a "Dağlık Karabağ'ın" kendilerine verilmesi hakkında yazdıkları mektubun onaylanmaması Azerbaycanlılara karşı nefretin daha da artmasının göstergesi olmuştur.

Azerbaycanlı Türklerin kendi ezeli topraklarından çıkarılmaları oldukça hızlı gerçekleşti. Vahid idari sistemin olmaması yönetimin Sovyetlerden bağımsız şekilde kararlar alamaması işi daha da zorlaştırıyordu. Ermeniler ise hain planlarını gerçekleştirmekte zorluk yaşamıyordu.

Artık 1953 yılına varınca Stalin'in ölümü ile işler değişmeye başladı. Ermenistan'dan Azerbaycan'a zorla göçürülmeler azaldı. Okan Yeşilot Stalin'in ölümünden sonra olayların tamamen tersine döndüğünü Azerbaycan Türklerinin geri dönmeye başladığını, Ermeni yöneticilerinin ise geri dönmelere karşı sert tepki gösterdiklerini söyler.³¹⁶

Bir garip olay ise Ermeni yöneticilerinin Azerbaycanlıları göçürme adı altında Azerbaycan'a sürgün ederken o günkü Sovyet yönetimi halkın Dağlık Karabağ arazisine girişine izin vermedi. Demek ki her ne kadar da Azerbaycan hükümeti devlet gibi mevcut olsa da başındaki rehberin Sovyet Moskova'sının izni olmadan hiçbir şey yapamıyordu. Sadece onların dediklerini yerine getirmeye mecbur bırakılıyordu. Aynı idari durum Ermeniler için geçerli olsa da hain Ermeniler istediklerini yaptırabiliyorlardı. Bu onların hem Ruslar için Çarlık döneminden elde ettikleri güvenlerinden hem de Kafkasya'da Çarlık döneminde orada sağlamlaşmak için onlardan istifade etmelerinden ve Osmanlı ile savaşta devleti içten satarak kendilerine yardım etmelerinden ileri gelirdi.

³¹⁵ Paşayev, *Göçürülme*, s. 26.

³¹⁶ Yeşilot, *Revan Türkleri Erivan Türk Yurdudur*, s. 144.

1948-1953 yılları arasında bölgede yaşayan çeçenler ve diğer milli azınlıklar da güya Almanlara çalıştıkları adı altında cezalandırıldılar. Bölgedeki Türklerin ise tehcir edilmelerinin tek sebebi ise Azerbaycanlı Türkler olmaları idi. Ermenistan'dan Azerbaycanlıların göçürülmelerinden maksat Ermenistan'ın Azerbaycanlılardan temizlenmesiydi.³¹⁷ Çar Rusya'sı döneminden başlayarak Sovyet Rusya'sı döneminde de devam eden Ermenilerin Revan'a göçürülmesi sonucunda bölgede Azerbaycan dilinde olan ne kadar yapılar, dağlar, dereler varsa hepsi adları değiştirilerek Ermenileştirilmiştir.

Genel olarak tarihçilerin ve araştırmacıların araştırmalarından edilen bilgilerden ortaya çıkan sonuç bugünkü Ermenistan'daki etnik temizleme ve tehcirlerin esas sebebi bölgenin milli terkinin değiştirilmesidir.

Azerbaycan Türklerinin 1948-1953 yılları arasında yaşadıkları kendi tarihi topraklarından zorla sürülmeleri maalesef uzun yıllar bilinmedi. Bu olaylar her ne kadar da belgelerde kayıtlara geçse de yine de ortaya çıkarılmadı. Belli ki bir grup hain kuvvetlerin işine yaramadığından ve hakikatlerin gün yüzüne çıkacağından korkularak arşiv belgeleri kasıtlı şekilde saklanmıştır. 1948-1953 olayları Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan birkaç sene sonra Azerbaycan Cumhuriyetinin Cumhurbaşkanı ve Umumi Milli Lideri Haydar Aliyev tarafından 18 Aralık 1997 yılında ilan ettiği kararname ile bütün arşivler açıldı.

1948-1953 yılları aralığında toplamda 144 bin 654 kişi zorla Ermenistan SSCB'den zorla çıkarılmıştır. Bu göçler 1953 Stalin'in ölümüne kadar devam etmiştir. Artık Stalin'in ölümünden sonra tehcir durdurulmuştur. Bundan başka 1948-1953 yılları arasında Ermenistan SSCB'den çıkarılan yerleşim yerlerinin isimleri değiştirilmiştir. Beyaz Kazımova'nın verdiği bilgilere göre 1948-1953 yılları aralığında 60'dan fazla Türk menşeli yerleşim yerinin ismi değiştirilmiştir.³¹⁸

4.2.5. Ermeni Fanatizminin Canlanması

1953 yılında Stalin'in ölümünden sonra Ermenilerin Ermenistan SSCB'den Türklerin sürgün ettirilmeleri bir müddet yavaşlamıştı. Buna rağmen Ermenilerin anti Türk ve anti Müslüman siyasetleri içten yürümekteydi. 1953 senesinden itibaren yavaşlamış Türk tehcirleri 1960 senesine kadar yedi sene sürmüştür. Ermenistan'da yü-

³¹⁷ Dr. Justin Mc Carthy, "Armenian-Turkish Conflict", *Turkish Grand National Assambley*, March 2005. s. 25.

³¹⁸ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 107.

rütülen millet farklılıkları siyaseti nedeniyle binlerce Türk, Revan ve onun etrafında olan şehirlerden sürgün edildiler.³¹⁹

1960 senesinden itibaren Ermenilerin Türklere karşı propagandaları yeniden alışmıştır. Bundan sonra 1961 yılından Sovyet Hükümeti dış ülkelerde yaşayan Ermenilerin Ermenistan'a göçürüleceklerine dair karar kabul etti. Alınan bu karar sonucunda Ermenistan SSCB 1948-1953 yılları arasında göçürülen Ermenilerden elde ettikleri tecrübelerle istinaden onların rahat yaşamaları ve iyi eğitim almaları için Ekim 1961 yılında karar kabul etti. Bu karar sonucunda artık 1962 yılından başlayarak Amerika, Kıbrıs, Mısır, İran ve Türkiye'den akın akın Ermeniler Ermenistan'a akın ettiler. 1948-1953 yılları aralığında olduğu gibi Ekim 1961 kararından sonra Ermenistan SSCB'ye göçürülen Ermeniler yüzünden Revan ve etrafında yaşayan on binlerce Türk tehcir olunmuştur. Tehcire maruz kalan Türklerin bir kısmı Azerbaycan SSCB topraklarında bir kısmı ise başka yerlerde meskun olmuşlardır.³²⁰

1964 yılında Moskova'nın rızası ile Ermenistan KP MK³²¹ sözde "Büyük Katliamın" (o zaman şimdi kullanılan "Ermeni soykırımı" terimi yerine, büyük katliam ("*medzyeğerni*") ifadesi kullanılıyordu) 50. yıldönümü nedeniyle anım merasimi düzenleme kararı almıştır. Ermenistan'ın tüm yazılı ve sözlü basını sözde katliamların tanıtımı ile meşgul olmuşlardı. Bundan başka bütün basın temsilcileri Türk karşıtı propagandalar yapmaktaydılar.³²² Aynı dönemde Revan'da Ermenistan'ın Yeniden Birleştirmesi Hareketi oluşturulmuştu. Gizli faaliyet gösteren "Taşnaksütyün" partisi fırsattan yararlanarak açık faaliyete başlamıştır."³²³

Ermenilerin Türklere yaptıkları azmış gibi kendi ettiklerini örtmek adına "Ermeni Soykırımı" yalanını uydurdular. Yüz binlerce Türk sivil nüfusun ölümüne önderlik eden Andranik Ozanyan'ın doğumunun 100. yıldönümü Şubat 1965'de törenle kutlanmış sonra ise Ucan köyünde onun heykeli konulmuştur. Bu hareket Y. Zarobyan, H. Bağdasaryan, Bilimler Akademisi Başkanı V. Hambarsumyan, şairler Hovanes Şiraz, Silva Kaputikyan, akademisyen B. Ulubabyan, C. Kirakosyan ve diğerleri tarafından yöneltmiştir. Her sene 24 Nisan'da Ermeniler bugünü anmıştır. Her sene bu-

³¹⁹ Arzumalı ve Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık*, s. 97.

³²⁰ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 110.

³²¹ Ermenistan Kominist Partisi Merkezi Komitesi.

³²² Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 109.

³²³ Mustafa, *İrevan Şehri Türk İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, ss. 104-105.

gün Ermenistan'da yaşayan Türkler için korkutucu gün sayılıyordu. Şehrin sokak ve pazarlarında karşılarına çıkan Türkleri dövüyor ve onlara hakaret ediyorlardı.³²⁴

1962-1965 yılları arasında Ermenistan'a 7 bin Ermeni 1965-1973 yılları arasında 19 bin Ermeni yerleşmişti.³²⁵ Toplamda 1962-1973 yılları içerisinde dış devletlerden gelerek sürgün edilmiş Ermenilerin sayısı 26 bine ulaşmıştı.³²⁶

Ermenistan SSCB'de yaşayan Türkler için korkutucu günler 1965 yılından sonra yeniden ayaklanmıştı. Şehrin sokak ve pazarlarında Ermeniler tarafından yakalanan Türkler ya dövülüyor ya da hakarete uğruyorlardı. 24 Nisan 1983'de tekraren yalancı soykırımın anan Ermeniler Masis (Zengibasar) ilçesinin merkezinde Türkler yaşayan evlere baskınlar düzenlemiş ve kabristanlarını dağıtmış, yakaladıklarını ise sürmüşlerdir. Savunmasız kalan ahali ise Türkiye sınırlarına sığınmaya mecbur kalmıştı. İşe askerlerinin karışmasıyla yaptıklarının karşılığı alınmıştı. 1983 yılında Ermenilerin yaptıkları bu olay Türklerin toplu halde yaşadıkları 22 bölgede farklı şekillerde gerçekleştirilmiştir.³²⁷

1984 yılında sadece Ermenistan'da yaşayan değil genel olarak Türk düşmanı sayılan Ermeni yazarı Zori Balayan'ın kaleme aldığı "Ocag" isimli kitabı Ermenistan SSCB'de yaşayan Türklere düşmanlığa sebep olmuştur. Z. Balayan kitabının başında Ermenistan'ın tüm köylerini- 1063 köyü gezdiğini ve bunun sonucunda o kitabı yazdığını yazmıştır.³²⁸

1985 yılından sonra durumlar Ermenilerin lehinde değişmeye başladı. Mihail Gorboçov'un Sovyet Hükümetinin Genel sekreteri seçilmesi Ermenilerin aktifliğini artırdı. Onun hakimiyete gelmesiyle Sovyetler birliğinde yaşayan milletleri bağımsızlık yolunda harekete geçirdi.³²⁹ Garboçov'un gelmesi aynı zamanda münakaşalı olan ve uzun süredir devam eden "Dağlık Karabağ" meselesini ortaya çıkardı.³³⁰ Buradaki esas mesele her zaman olduğu gibi Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin kendi mukadderatlarını tayin etme adı altında Türklerin Ermenistan'dan çıkarılması idi.

³²⁴ Arzumanlı ve Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık*, s. 99.

³²⁵ Arzumanlı ve Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık*, ss. 97-98.

³²⁶ M. G. Nersisyan, *История армянского народа*, В.у.у., İrevan 1980, ss. 417-418.

³²⁷ İbrahim Halilov, "Zengibasar Nasıl Dağıtıldı", *Vatan Sesi Gazetesi*, 10 Ekim, 1991, s. 31.

³²⁸ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 110.

³²⁹ Aliyev, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişimi Süreci ve Türkiye'nin Rolü*, 3, s. 49.

³³⁰ Osman Akınhay, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 194-195.

4.2.6. 1988-1989 Döneminde Türklerin Ermenistan'dan Yeniden Tehciri

1985'de Mihail Gorboçov'un Sovyet Hükümetinin Genel sekreteri seçilmesi Ermenilerin aktifliğini yeniden artırdı. Onun hakimiyete gelmesiyle Sovyetler birliğinde yaşayan milletleri bağımsızlık yolunda harekete geçirdi.³³¹ Garboçov'un gelmesi aynı zamanda münakaşalı olan ve uzun süredir devam eden "Dağlık Karabağ" meselesini tekrardan ortaya çıkardı.³³² Buradaki esas mesele Dağlık Karabağ'daki Ermenilerin kendi mukadderatlarını tayin etme ve Türklerin Ermenistan'dan çıkarılması idi.

20 Şubat 1988 yılında Dağlık Karabağ Halk Konseyinin sadece Ermeni milletvekillerinin katılımıyla toplantı yapılmıştır. Bu toplantıda Konseyin milletvekilleri Dağlık Karabağ bölgesinin Ermenistan'a ilhakına karar vermişlerdir.³³³ Azerbaycan SSCB'ye bağlı olan ve Ermenistan'ın çabasıyla 1923'de özerklik kazanan Dağlık Karabağ SSCB'in milletvekillerinin kararı reddedilmiştir. Azerbaycan hükümeti bu kararı reddettikten sonra Ermeniler Ermenistan'da yaşayan Türklere karşı Taşnaksütyun partisinin rehberliği ile "Türksüz Ermenistan" programını gerçekleştirmeye başladılar.³³⁴ Esas ilgiyi çeken şey şu ki, Azerbaycan'ın arazisi olan "Dağlık Karabağ'da" yaşayan Ermenilerin Azerbaycan hükümetinin kararını almadan kendi başlarına böyle bir kararı almaları idi.

25 Ocak 1988'de Ermeniler Ermenistan SSCB'de yaşayan Türklere karşı baskına başladılar. İlk baskın Ermenistan SSCB'nin Meğri ve Kafan bölgelerinde yaşandı. Binlerce Türk mülteciler trenlere doldurularak Azerbaycan'ın Abşeron bölgesine gönderildiler. Ardından 19 Şubat 1988 Revan'da yeniden ortalık karıştı. Ermeniler Revan'da yaşayan Türklere karşı propagandalara başladılar.³³⁵ Ermenistan sadece Ermenilerindir diyerek "Ermenistan Türklerden temizlenmeli" sloganları seslendirdiler. Mitinglerde Revan şehrinde bulunan çok sayıda cami binası, orta okullar vd. merkezler Ermeniler tarafından dağıtılmıştır. Bu duruma Türklerden kim karşı koyduysa onların evleri Ermeniler tarafından yakılmıştır.³³⁶

³³¹ Aliyev, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişimi Süreci ve Türkiye'nin Rolü*, 3, s. 49.

³³² Osman Akınhay, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, ss. 194-195.

³³³ Mkritiç G. Nersisyan, *История армянского народа*, В.у.у., İrevan 1980, ss. 417-418.

³³⁴ Arzumanlı ve Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık*, s. 103.

³³⁵ Mustafa, *İrevan Şehri Türk İslam Varlığı Nasıl Yok Edildi*, ss. 109-110.

³³⁶ Arzumanlı ve Mustafa, *Tarihin Kara Sayfaları, Deportasiya, Soykırım, Kaçkınlık*, s. 130.

Bir gerçek var ki oda Dağlık Karabağ Sovyet’inde yaşayan Ermenilerin bu kararı kendi başına alamamaları gerçeği. Bu kararı alabilmişlerse demek ki, sırtlarını dayadıkları resmi dairelerde makamı yüksek olan birisi vardı. Aslında onların dayanakları M. Garbaçov’un ekonomi danışmanlarından birisi olan Abel Agenbekyan idi. A. Agenbekyan “Dağlık Karabağ’ın” Ermenistan’a ekonomik olarak birleşmesinin gerekli olduğunu söylemiştir.³³⁷ Bu açıklama sonucunda Ermeniler bunu bir cesaret olarak algılamış ve kendilerine yönelik hükümetin desteği olarak kabul etmişler ki, 20 Şubat 1988 yılı kararını almışlar. Ermenileri bu işe teşvik eden; “Ben, ülkenin kuzey doğusunda yerleşen Karabağ Ermenilerin oldu’ haberini duyduğum zaman çok mutlu olacağım. Bir ekonomist olarak Karabağ’ın Azerbaycan’a oranla Ermenistan’a daha fazla bağlı olduğu kanatindeyim. Eminim demokrasi ve yeniden kurma ortamında bu problem adaletli çözümünü bulacaktır”³³⁸ sözleri olmuştur. Bu karar o zamanki Azerbaycan hükümeti tarafından reddedilmiştir. İşin bir diğer tarafı da Avrupa Parlamenterleri Acilciler Gurubu Alt Komitesi de “Dağlık Karabağ’ın” Ermenilere verilmesini istiyordu. Bu sebepten iki Amerikalı Senatör Garbaçov’a telgraf çekmişti.³³⁹

17-20 Haziran 1988’de Ermeniler Ermenistan’ın merkezinde bulunan tiyatro meydanında toplandılar. Toplanan silahlı Ermeni çeteleri Türklerin yaşadığı Masis ilçesinin Zangilar, Zehmet, Demirçi, Dostluk, Nizami, Sarvanlar köylerine saldırıda bulundular. Ermeni silahlı çetelerinden kurtulmayı başaran on binlerce insan Türkiye sınırına kaçmıştır. O gün Ermenilerin eline geçen Türklerden yirmiyeye yakını karşılık verirken yaralanmış, üç binden fazlası ise zorla evlerinden tahliye edilmiştir. Ermenileri Türklerin Ermenistan’dan çıkarılmaları için Türklerin yaşadıkları her yerde mitingler, propagandalar yapmışlardır.³⁴⁰

Kasım 1988 yılında on binlerce Türk Azerbaycan SSCB’ye sığınmak durumunda kalmıştır. Bundan sonra Bakü’de Azatlık meydanında miting yapan Türkler, Ermenistan’da yaşayan Türkler için Özerklik verilmesi hakkında talep ileri sürmüşler-

³³⁷ Tahir Allahverdiyev, *Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Karabağ Sorunu*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010, s. 61.

³³⁸ Tahir Allahverdiyev, “Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Karabağ Sorunu” isimli tezinin 61. sayfasında A. Agenbekyan’ın Fransız gazetesine verdiği röportajın lafzını vermiş ve bu lafzın aldığı kaynağı dipnotunda “Cemalettin Taşkiran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Yayınları, Ankara, 1995 s.125.” olarak göstermiştir.

³³⁹ Mehmet Kengerli, “Karabağ Azerbaycan Toprağıdır. Dünya Durdukça da Öyle Kalacaktır” *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı 330, Kasım-Aralık 1999, s. 7.

³⁴⁰ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 115.

dir. Ermeni tarafı Türklerin taleplerinden endişe duymuş ve düzeni sağlaması için bölgeye milletvekillerini göndermiştir. Aslında Ermeni hükümeti vekillerini bölgeye göndererek 28 Kasım'a kadar Ermenistan'da yaşayan Türklerin bölgeden çıkarılmasına yönelik talimat vermiştir.³⁴¹

Merak uyandıran başka bir durum ise olayların Ermenistan ve Karabağ'da gerçekleşmesinin yanı sıra 28-29 Şubat 1988'de Sumgayıt'ta de yaşanması oldu. Peki acaba Ermenistan ve Karabağ'dan uzakta olan bu şehrin, olayların ortasında bulunmasının nedeni ne olabilirdi? Bunun sebebi şöyle izah edilebilir. Öncelikle Sumgayıt şehri kozmopolit bir şehirdir. Birçok millet burada yaşamaktaydı. Bölgenin sanayi şehri olması ve fabrikaların çoğunun buraya yerleşmesinden dolayı farklı milletlere ev sahipliği yapmıştır. Burada çok sayıda Ermeni yaşamaktaydı. Ermenistan ve Karabağ'da Türklere yapılan karşıtlıklar nedeni ile Ermeniler Sumgayıt şehrinde de Türklere karşı cephe almışlardır. Mehmet Alizade, Sumgayıt olayları hakkında bahsederken buradaki olayların sadece Ermeni-Azerbaycan milletleri arasında olmadığını, Ermenilerin kendi aralarında da musibete sebep olduğunu söylemiştir.³⁴²

Rus Tarihçi Yuri Pompeev, 1988 yılının sonbaharında Türklerin Ermenistan'dan kovulmasını şöyle tanımlamıştır: "Ermeniler, savunmasız ve silahsız Türkleri çıplak, silahsız bir şekilde evlerinden kovmuştur. Lanetli Türkler, defolun Ermenistan'dan" diyerek Türkleri kendi topraklarından çıkarmışlardır.³⁴³

Amasya bölgesinde 18 bin kişi Ermeniler tarafından rehin alınmış, gizli şekilde ilçeyi terk etmek isteyen Türkler ise dövülerek öldürülmüştür. Vardenis (Basakeçer) ilinin sakini Şahin Aliyev Ermeni zulmünden Gedebey bölgesine doğru dağların üzerinden geçmeye çalışırken fırtınaya yakalanmış ve soğuktan donarak ölmüştür. Sisyan ilçesinin sakini Halisa Aliyeva da 1988 yılında Ermenilerin zulmünden kaçarken dağlarda fırtınaya yakalanmış donarak ölmüştür.³⁴⁴

Ermenistan'da Türk milletine karşı yapılan en ağır olaylar Revan'da yaşanmıştır. Türklerin evleri yağmalanmış ve yakılmıştır. Kendini savunmaya çalışan Türkler ise ya öldürülüyor ya da ağır yaralanıyorlardı. 1988 yılında Ermenistan'da olayların artık son aşaması yaşanıyordu. 10 binden fazla Türk kendi yurtlarından sürülmüş, Er-

³⁴¹ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 116.

³⁴² Mehmet Alizade, "İstiklale Doğru", *Asya Üniversite Yayınları*, Bakü 1997, s. 22.

³⁴³ Yuri Pompeev, *Karabağskiy Dnevnik*, N&N Digital, Moskova 2010, ss. 74-75.

³⁴⁴ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 120.

menistan'da artık hiç Türk kalmamıştı. 22 Kasım- 7 Aralık tarihlerinde Ermenistan'dan 250 bin Türk çıkarılmış oldu. Ayrıca ilgili belgelere ve tanık ifadeleri esasında Azerbaycan Mülteciler Derneğinin hazırladıkları listeye göre 1988-1989 yılları aralığında Ermenistan'da yaşayan 216 kişi katledilmiş, on binlerce ailenin mülkü ise gasp edilmişti.³⁴⁵ Bu listeye esasen Ermenilere karşı koyan 52 kişi aldıkları yaralardan vefat etmiş, 34 kişi işkenceyle, 20 kişi silah atışıyla, 15 kişi yakılarak, 8 kişi Ermeniler tarafından kasıtlı olarak araba çarparak, 9 kişi doktorların komplosu yüzünden, 1 kişi ise asılarak öldürülmüştür. Ermeni işkencesinden 1 kişi intihar etmiştir.³⁴⁶

Ermenilerin 1988-1989 yılına kadarki dönem içerisinde Türklere karşı büyük bir zulüm yapılmıştır. Bu zulüm sonrasında Türkler, kendi vatan topraklarını bırakmak zorunda kalmışlardır. Türklerin ezeli toprağı olan “Dağlık Karabağ'ı” kendilerine birleştirmek istemeleri de Ermenistan'ın tutumunu gözler önüne sermektedir.

Çarlık Rusya döneminden başlayıp Sovyet Sosyalist Rusya döneminin sonlarına kadar devam eden ve Ruslar tarafından desteklenen Ermeni soykırımının asıl amacı, Azerbaycan'ın batısında “Büyük Ermenistan” Devleti kurmak ve Türkleri tamamen buradan çıkarmaktı.

³⁴⁵ Aziz Alekberli, *Garbi Azerbaycanlıların 1988-ci il soykırımı*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2008, ss. 393-395.

³⁴⁶ Kazımova, *XX. Yüzyılda Azerbaycan-Ermenistan Anlaşmazlığı*, s. 121.

5. SONUÇ

Bugünkü Ermenistan devletinin hakim olduğu topraklarda daha önce hüküm süren Revan Hanlığı ve onun idari sistemi hakkında bilgiler verdik. Araştırmalarımız sonucunda bölgenin Rus işgali öncesinde idari yapısının Türklerde olduğu anlaşılmıştır. Bunun yanı sıra bölgede yaşayan nüfusun çoğunun Türklerden oluştuğu Ermenilerin ise azınlıkta kaldığı görülmüştür.

Ermenilerin bölgeye akınları düzenli olarak Rus- İran ve Rus- Osmanlı savaşları sonrasında yapılan anlaşmalar sonucunda gerçekleşmiştir. Çünkü Kafkasya'yı işgal eden Çarlık Rusyası burada kendisini sağlamlaştırmak ve bölgeyi elinde tutmak için göçürme politikasına başladı. İran ve Osmanlı'dan getirilen Ermeniler Revan bölgesinde yerleştirildiler. Burada "Büyük Ermenistan" devleti kurma kararını alınca Türklere karşı baskı ve şiddet politikasını artırdılar. Bu Ermeniler için de elverişli idi. Bu sebepten Ruslarla bir olup bölgenin Türk nüfusuna karşı akla gelmez tehcir ve soykırım siyaseti yaptılar. Canını kurtarabilen Türkler, İran ve Osmanlı devletinin arazisine sığınmaya mecbur kaldılar.

Türklere karşı Ermeniler tarafından yapılan tehcir ve soykırım siyaseti Çarlık Rusya'sı döneminden sonra Sovyet Rusya'sı döneminde de yapılmıştır. Türklere karşı tehcir siyaseti uygulanmıştır. Bu siyaset sonucunda binlerce Türk, Ermeni ve Rus birleşmeleri tarafından katledilmiştir. Çarlık Rusyası zamanında bugünkü Ermenistan devleti arazisinde Türklere karşı ilk tehcir 1828-1880 yılları arasında gerçekleştirilmiştir.

Ermenistan'da Türklere karşı yapılan bir sonraki katliam 1905-1917 yılları arasında yapıldı. Bu dönem zarfında binlerce Türk çocuk, yaşlı denilmeden Ermeniler tarafından amansızca katledildi. Bir hayli insan ise Ermenistan arazisinden Azerbaycan'ın Güneyine yerleşmeye mecbur kaldı. Artık o dönemde Azerbaycan Hükümeti mültecilerin yerleştirilmesi için elinden geleni yapmaya başladı.

Katliamlar bununla da bitmedi. Ermenilerin Türklere karşı katliamlarının bir sonraki dalgası 1948-1953 yılları arasında gerçekleşti. Bu katliamlar da Türklerin Ermenistan SSCB'den çıkarılmasına yönelmişti. Ermeniler bu yıllar arasında sadece katliamlar değil, aynı zamanda halkı zorla sürmeye başladılar. Soğuk yerlere sürülen halkın çoğu soğuktan donarak ölmüştür.

En son Ermenilerin Türk tehcirleri 1988-1989 yılları arasında gerçekleştirildi. Takvimler 1988'i gösterdiğinde Ermeniler Türkleri trenlere doldurarak zorla kendi öz topraklarından çıkardılar. Bu işte Ermenilerin yine destekçileri vardı. Sovyet Rusyasının lideri Garbaçov, Ermenilerin yapacakları tehcir politikasına göz yumdu.

Artık 1988-1989 yıllarında bugünkü Ermenistan arazisinde bir tane bile olsun Türk kalmadı. Ermeniler ise kendi niyetlerine ulaştılar ve Revan Hanlığı arazisinde Ermenistan devletini kurmayı başardılar.

Yapılan araştırmalardan ortaya çıkan sonuca göre Ermeniler tarafından bugünkü Ermenistan devleti topraklarında yaşayan Türklere karşı yapılan tehcir ve soykırım siyasetinin sebebi Ermenilerin bölgenin milli etniğinin değiştirilmesine ve bölgede Ermenistan devleti kurmalarına yönelikti.

KAYNAKLAR

- Adamyants, Adam, *Topography of Yerevan*, Revan, 1889.
- Akınhay, Osman, *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, Ayrıntı Yayınları, İstanbul 1993.
- Aktı Kavkazkoyo Arxeografiçeskoyo Kommissse*, Tiflis 1869, C. VII, Evrak No. 438.
- Alekberli, Aziz, *Garbi Azerbaycan Abideleri*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2007.
- _____, *Garbi Azerbaycanlıların 1988-ci İl Soykırımı*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2008.
- _____, *Vedibasara İlçesi, Garbi Azerbaycan*, C. 1, Ağrıdağ Neşriyatı, Bakü 2000.
- Aliyev, Asiman, *Azerbaycan-Ermenistan Savaşının Gelişim Süreci ve Türkiye'nin Rolü (1828-1994)*, Mimar Sinan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2003.
- Aliyev, Zaur, "Ermenilerin Tarihi Azerbaycan Topraklarına Göçürülmeleri Hakkında", *Devlet ve Din Dergisi*, 19.-№1, ss. 47-52.
- Aliyev, Fuat ve Hasanov, Urfan, *İrəvan Xanlığı*, Şark-Garb Yayınevi, Bakü 2017.
- Alizade, Mehmet, "İstiklale Doğru", *Asya Üniversite Yayınları*, Bakü 1997.
- Allahverdiyev, Tahir, *Azerbaycan ve Ermenistan Arasındaki Karabağ Sorunu*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 2010.
- Aras, Kemal, *XIX. Yüzyılda Revan Muhacirleri*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2010.
- Arzumanlı, Vagıf ve Mustafa, Nazim, *Tarihin Kara Sayfaları*, Kartal Yayınevi, Bakü 1998.
- Aslan, Nebahat Oran, "Güney Kafkasya'dan Türkiye'ye Gelen Muhacir ve Mültecilerin Durumu (1921-1945)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 35, Erzurum 2007, ss. 341-359.
- Attar, Aygün, *Karabağ Sorunu Kapsamında Ermeniler ve Ermeni Siyaseti*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2005.
- ATESE, İSH, Kutu 94, Gömlek 35.
- Aydın, Mustafa, "Revan", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 35, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, ss. 26-29.
- Azerbaycan Cumhuriyet Arşivi F. 28, S. 1, İş. 230, v. 58.
- Azerbaycan Cumhuriyeti Siyasi Partiler ve Toplumsal Hareketler Arşivi, Kütük 276, Liste 8, Klasör 276, Yaprak 31.
- Alekberli, Aziz, *Kadim Türk Oğuz Yurdu - Ermenistan*, Bakü 1994.
- _____, "Revan Mescidleri", *Halk Gazetesi*, 18 Mayıs 1997.
- _____, *Garbi Azerbaycan Abideleri*, Nurlan Neşriyatı, Bakü 2007.
- Bala, Mirza, "Erivan", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, İstanbul 1993, ss. 311-315.
- Bayburtyan, Armen, *Armyanskşy Koloniya Novoy Culfa v XVII Veke*, AN Arm Yayınevi, Erivan 1969, ss. 21-37.
- Bayramov, Amrah, ve Edi, Ahmet, "Ermenistan Devletinin Kurulması ve Bölgeden Azerbaycan Türklerinin Zorunlu Göç Ettirilmesi (1906-1953)", *ADAM Akademisi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 2020, ss. 377-398.

- Bayramov, İbrahim, *Batı Azerbaycan: Tarihi Hakikatler veya Ermenistan'ın Etnik Temizleme Siyaseti*, Şark-Garb Yayınları, Bakü 2012.
- Bekirova, Besti, *Ermenistan Ulus Devletinin Oluşumu*, Ondokuz Mayıs Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2020.
- Bilge, Sadık Müfit, *Osmanlı Devleti ve Kafkasya 1454-1829*, Eren Kitapevi, İstanbul 2005.
- Bilgili, Ali Sinan, "Azerbaycan Türkmenler Tarihi", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 5, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 22-43.
- _____, "Azerbaycan Türkmenleri, Türkler", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002.
- Bournoutian, George, *The Khanate of Erevan Under Qajar Rule, 1795–1828*, Costa Mesa, CA: Mazda Publishers. 1992.
- _____, *Transcaucasia, Nationalism, and Social Change, Essays in the History of Armenia, Azerbaijan, and Georgia*, Michigan Üniversitesi Yayınları 1996.
- Cabbarlı, Hatem, "Geçmişten Günümüze Ermenistan'da Azerbaycan Türkleri", *Ermeni Araştırmaları*, S. 4, Aralık 2001, Ocak-Şubat 2002.
- Caferoğlu, Ahmet, *Türk Kavimleri*, Enderun Kitapevi, İstanbul 1988.
- Çakmak, Mehmet Ali, "Azerbaycan'da Müstakil Hanlıklar Devrine Umumi Bir Bakış", *Türkler Ansiklopedisi*, C. 4, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 381-389.
- Devlet, Nadir, *Rusya Türklerinin Milli Mücadele Tarihi (1905–1917)*, I. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 1999.
- Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivi, HR_SYS_02878_00077_008_001
- Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivi, HR_SYS_02878_00077_009_001.
- Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivi, HR_SYS_02878_00077_007_001.
- el-Humsi, Ahmet Selim ve Abdullatif, Sadi, *er-Rafid*, Muessesetü el-Hedis, Y.y.y., 2015.
- Fransız gezgin Jan Şarden fr. Jean Chardin, Londra, 26 Kasım 1643, Paris- 26 Ocak 1713.
- Frantz Caspar Schillinger, *Persianische und Ost-Indianische Reise, welche Frantz Caspar Schillinger mit P. Wilhelm Weber und P. Wilhelm Mayr durch das Türkische Gebiet im Jahr 1699 angefangen und 1702 beendet*, Nürnberg, 1716, s. 118. Makaleye <https://katalog.slub-dresden.de/id/0-1127595261> sitesinden ulaşılabilir. (14.05. 2021)
- G. Nersisyan, Mkritiç, *История Армянского Народа*, B.y.y., İrevan 1980.
- Garayev, Elçin, *Azerbaycan Revan Bölgesinin Tarihinden (XVII. Yüzyılın sonu XIX. Yüzyılın Ortalarında)*, Mütercim Neşriyatı, Bakü 2016.
- Garibov, Mahir, *I. Dünya Savaşından Günümüze Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2006.
- Gaziyev, Yusuf, *Ermeni Meselesi*, Nurlar Neşriyatı, Bakü 2009.
- Gasımova, Sevinc, "XIX. Yüzyılda Kuzey Kafkasya'dan Anadolu'ya Göçler: Tarihçilik Açısından Göçün Nedenleri, Sorunları ve Sonuçları", *Akademik Tarik Düşünce Dergisi*, Cilt: IV, S. XIII, Aralık, ss. 589-620.
- Genel Kurmay Başkanlığı Askeri Tarih ve Stratejik Etüd Daire Başkanlığı Arşivi İSH, Kutu 94, Gömlek 19, 29/11/1334.
- Gildenştedt, İyohan, *Puteşestvie po Kavkazu v 1700-1773*, St. Petersburg 2002.
- Habiboğlu, Veli, *Terörcü Andranik ve Büyük Ermenistan Rüyası*, Bakü 2002.

- Hacıyeva, Saide, “İrevan (Revan) Türk Hanlığı ve Osmanlı Devleti İlişkileri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, s. 64.
- Halaçoğlu, Yusuf, *Ermeni Tehciri*, Babıali Kültür Yayınları, İstanbul 2005.
- Halilov, İbrahim, “Zengibasars Nasıl Dağıtıldı”, *Vatan Sesi Gazetesi*, 10 Ekim 1991.
- Hasanoğlu, Murteza ve Süleymanlı, Nesrin, “Ermenistan Devletinin Oluşum Sürecinde Güney Kafkasya’da Nüfus Mücadelesi ve Azerbaycan”, *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVİD)*, II/2, 2013, ss. 289-303.
- Hesenli, Cemil, *Azerbaycan Tarihi (1918-1920): Türkiye’nin Yardımından Rusya’nın İşgaline Kadar*, Garışma MMC, Bakü 2019.
- Ilgaz, Selçuk, *Osmanlı Hâkimiyetinde Revan*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Erzurum 2010.
- İlyasov, Veli, “Sındırılan Saz”, *Azerbaycan Gazetesi*, 22 Nisan 2001.
- İrevanlı, Sevil, *Kafkaslardaki Kıyım ve Sürgün Batı Azerbaycan’da Rus ve Ermenilerin Yaptığı Soykırım*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul 2015.
- İsmail, Hagani, *Ermenilerin Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudilere Karşı Soykırımı*, Saral Poligrafi, Bakü 2017.
- İsmayılov, İsrail, *Dünya Azerbaycanlıları XX. Yüzyılda*, B.y.y., Bakü 1997.
- İvanova, Olga, *Gribayedov v Persii 1818-1823*, Y.y.y., Moskova 1929.
- İzzatov, Elshan, *Tarihten Günümüze Azeri - Ermeni İlişkilerinde Karabağ Sorunu*, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2006.
- Justin Mc Carty, *Ölüm ve Sürgün, Osmanlı Müslümanlarına Karşı Yürütülen Ulusal Olarak Temizleme İşlemi 1821-1922*, İnkılap Yayınları, İstanbul 1988.
- Karabekir, Kazım, *Ermeni Meselesi*, Emre Yayınları, İstanbul 1995.
- Kengerli, Gulu, *Ermeni Lobbisi, Azerbaycan Faciası*, B.y.y., Bakü 1991.
- Kengerli, Mehmet, “Garabağ Azerbaycan Toprağıdır. Dünya Durdukça da Öyle Kalacaktır”, *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Sayı 330, Kasım-Aralık 1999, ss. 7-15.
- Kızılkaya, Oktay, “Revan ve İğdir Yöresinde Demografik Yapının Ermenilerin Lehine Dönüştürülmesi”, *Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 22, (2007), ss. 299-311.
- Kirakosyan, Con, *Mladoturki Pered Sudom İstorii*, B.y.y., İrevan 1986.
- Komsomolskaya Pravda Gazetesi*, 15 Nisan 1989.
- Konukçu, Enver, *Selçuklardan Cumhuriyete Erzurum*, YÖK Matbaası, Ankara 1992.
- Kurak, Akdes Nimet, *Rusya Tarihi (Başlangıçtan 1917’e Kadar)*, TTK Yayınları, Ankara 1999.
- Kuryaji, Gurka, “Ermeni Meselesi” *Bolşaya Sovetskaya Ansiklopediya*, B.y.y., Moskova 1926, ss. 434-440.
- Libaridian, Gerard J. *Ermenilerin Devletleşme Snavı*, çev. Alma Taşlıca, İletişim Yayınları, İstanbul 2000.
- Lynch, Harry, *Armenia, Travels And Studies*, Longman, Green And Company, New York 1901.
- Mahmudov, Yakup, “Mülteciler Meselesi”, *Azerbaycan Halk Cephesi Ansiklopedisi*, C. II, Lider Neşriyatı, Bakü 2005, ss. 98-101.

- _____, “Zengezur Kazası”, *Azerbaycan Halk Cephesi Ansiklopedisi*, C. II, Lider Neşriyatı, Bakü 2005, s. 459-462.
- Mahmudov, Yakup, vd, *İrevan Hanlığı - Rusya İşgali ve Ermenilerin Şimali Azerbaycan'a Göçürülmesi*, A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2010.
- _____, vd, *İrevan Xanlığı*, A. A. Bakıhanov Adına Tarih Enstitüsü, Bakü 2006.
- Makkarti, Justin ve Makkarti, Karolin, *Türki i Armeniya*, Azeri Neşriyatı, Bakü 1996.
- Memmedov, Ali, “Hocalı Katliamı”, *Azerbaycan Dergisi*, *Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları*, Ankara Mart-Şubat 2002.
- Memmedov, İbadulla, *Ermenistan Azerbaycanlıları ve Onların Acı Kaderi*, B.y.y., Bakü 1992.
- Memmedov, İsrafil, *Tariximiz Torpağımız Taleyimiz*, Adiloğlu Neşriyatı, Bakü 2002.
- Memmedov, Sabuhi, “Ermenilerin Kronik Hastalığı: Tarihi Hafızamızı Çalma Hastalığı”, *Halk Gazetesi*, 1 Kasım 2021.
- Memmedova, İrade, “İrevan Hanlığı'nın Nüfusu”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, C. IV/S. XI/Mayıs/MMXVII, 2017, ss. 25-57.
- _____, “İrevan Bir Türk Hanlığı'dır (Demografik Araştırma)”, *II. Uluslararası Kafkasya Tarih Sempozyumu*, 15-17 Ekim 2008, Kafkas Üniversitesi, Kars 2009, ss. 227-232.
- Musayev, İsmail, *Azerbaycan'ın Nahçıvan ve Zengezur Bölgelerinde Siyasi Durum ve Dış Devletlerin Siyaseti (1917-1921)*, Bakü Üniversitesi Neşriyatı, Bakü 1996.
- Mustafa, Nazım, *İrevan Guberniyasında Azerbaycanlıların Soykırımı (1918-1920)*, B.y.y., Bakü 2017.
- Necefov, Bahtiyar, *Deportasiya*, Azerbaycan Devlet Neşriyatı, Bakü 1998.
- Necefov, Etibar, *Deportasiya*, Çaşoğlu Yayınları, Bakü 1998.
- Oganisyan, Eduard, *Vek Borbi*, Ermeni Sorunları Enstitüsü, Moskova 1991.
- Okar, Remziye, “Ermeni Meselesi”, *Askeri Tarih Araştırma Dergisi*, Ateşe Yayınları, Ağustos 2004.
- Palalı, Gülbeniz, *Azerbaycan Hanlıkları XVIII-XIX. Yüzyıllarda*, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kayseri 2021.
- Parsamyan, Vardan, *İstoriya Armyanskogo Naroda*, Hayastan Yayınevi, Revan, 1972.
- Paşayev, Atahan, *Göçürülme*, Azerbaycan Devleti Neşriyatı, Bakü 1995.
- Pompeev, Yuri, *Karabağskiy Dnevnik*, N&N Digital, Moskova 2010.
- Rahimoğlu, Habib, *Silinmez Adlar, Sağalmaz Yaralar*, Y.y.y., Bakü 1997.
- Rzayev, Rashad, “Azerbaycan'a Yönelik Ermeni Terörizmi”, *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi*, 6(4), 2019, ss. 2488-2521.
- Saray, Mehmet, “Türk Sovyet Münasebetleri ve Ermeni Meslesi”, *Tarih Boyunca Türklerin Ermeni Toplumunu İlişkileri Sempozyumu*, Ankara, 8-12 Ekim 1985.
- Sariahmetoğlu, Nesrin, *Azeri-Ermeni İlişkileri*, TTK Yayınları, Ankara 2006.
- Saydam, Abdullah, *Kırım ve Kafkas Göçleri*, TTK Yayınları, Ankara 1997.
- Serdariniya, Samet, *İrevan Müsəlman Sakinli Vilayət Olmuşdur*, Zerdabi LTD MMC, Bakü 2014.
- Sezgi, Erdal, “Tarihsel Süreçte Revan Bölgesinde Türk Boyları”, *Kafdağı*, C. 5, S. 2, Aralık 2020, ss. 241-255.

- _____, *Revan Bölgesinde Uluslararası Nüfus Mücadelesi*, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kars 2014.
- Simirnov, Nikolay, *Politika Rossiyana Kavkaze v XVI-XIX*, B.y.y., Moskova 1958.
- Sultanova, Ruhengiz, “Maku Hanlığı”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 7, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 123-132.
- Sümer, Faruk, “Ağaçeriler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C. 1, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1998, ss. 460-461.
- _____, *Oğuzlar Tarihleri, Boy Teşkilatı, Destanlar*, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 1999.
- Şimşek, Oğuz, “Nahçıvan’ın Jeopolitik ve Jeostratejik Önemi”, *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 6, Sonbahar 2010, ss. 111-132.
- Toksoy, Nurcan, *Revan’da Son Günler Türk Yönetiminden Ermeni Yönetimine*, Orion Yayınları, Ankara 2007.
- Türkmen, Çiğdem, “Tarihî Süreçte Göçler ve Yer Adları Değişiklikleriyle Kafkasya’da Bir Ermeni Yurdu Tesis Edilmesi Meselesi”, *VAKANÜVİS - Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi* Yıl/Vol. 3, S. 1, 2008, 272-305.
- Vasily Potto, *Seçilmiş Denemeler, Bölümler, Efsaneler ve Biyografilerde Kafkas Savaşı*, C. 3, St. Petersburg 1888.
- Valiyev, Elvin ve Yörük, Doğan, “Güney Kafkasya’da Osmanlı Hâkimiyeti (1723-1735)”, *SUTAD, Güz 2016, (40)*, s. 15-28.
- Verdiyeva, Hacer, “İrevan (Revan) Vilayetindeki Demografik Değişiklik Üzerine”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 19, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara 2002, ss. 175-177.
- Yağcı, Zübeyde Güneş, “Osmanlı Devleti’nin Kafkasya’daki Askeri Yatırımları”, *Askeri Tarih Araştırma Dergisi*, Yıl 2, S. 3, Şubat 2004.
- Yerevançi, Semyon, *Djambr*, Y.y.y., Moskova 1958.
- Yervand, Şahaziz, *Eski Erivan*, Erivan 1931.
- Yeşilot, Okan, “Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları”, *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S. 36, Erzurum 2008, ss. 187-199.
- Yılmaz, Yasin, “Ermenistan”, *Günümüz Asyasında Müslüman Azınlıklar*, der. İrfan Aycan, Nurullah Yazar, OTTO Yayınları, İstanbul 2020.

EKLER

Ek (1) : Ermenistan'da Türkçe' den Ermenice 'ye Dönüştürülen Köy ve Kasaba İsimleri

Köy ve Kasabaların Türkçe İsimleri	Köy ve Kasabalara Sonradan Verilen Ermenice İsimler	Ermenice Olarak Değiştirilen İl ve İlçeler	Değiştirme Tarihi
Acıbac	Acıbac	Gafan	09.04.1991
Adamhan	Vardadnazor	Martuni	03.07.1968
Adıyaman	Garnhovit	Talin	12.11.1946
Ağaderesi	Katnapyur	Abovyan	04.04.1946
Ağbaba Nahiyesi	Amasya İli		09.09.1930
Ağbulag	Luysahpyur	Spitak	26.04.1946
Ağbulag	Ağperek	Krasnoselo	09.04.1991
Ağbulak	Ağbullak	Gorus	09.04.1991
Ağçarh	Arevik	Hoktemberyan Armavir	09.04.1946
Ağcagala	Tsahkalanc	Eçmiedzin	25.01.1978
Ağcagışlag	1. Getaşen 2. Getazat	Artaşat	21.06.1948 25.05.1967
Ağcagışlag	Getapya	Masis	25.01.1978
Ağhemzeli	Marmaraşen	Masis	25.05.1967
Ağın İli	Ani İli		12.10.1961
Ağkent	Ağncadzor	Yeğğnadzor	03.07.1968
Ağkent	Aşotovan	Sisyan	17.04.1948
Ağkilse	Azat	Vardenis	03.01.1935
Ağgala	Berdunk	Kamo (Gavar)	09.04.1991
Ağudi	Agitu	Sisyan	09.04.1991
Ağzıbir	Lçap	Kamo (Gavar)	07.12.1945
Ahagçi	(Ağakiçik) Zovasar	Talin	25.01.1978
Ahtad İli	Razdan İli		30.06.1959
Ahtahana	1. Hlatağ 2. Dzorastan	Gafan	01.06.1940
Ahula	Berkarat	Aragats	25.01.1978
Ahund Bozovand	1. Bozavan 2. Berdik	Artaşat	25.01.1978
Alaçıggaya	Alaçuh	Dilican	-
Alagöz	Aragats	Talin	31.07.1950
Alakilse	1. Baytar 2. Hovtun	Amasiya	09.04.1991
Allahverdi İli	Tumanyan	Tumanyan	09.09.1930
Alamalı	Hndzorut	Ezizbeyov (Vayk)	12.11.1946
Aralıh	Yerazgavors	Ahuryan	07.12.1945
Aralıh Kolanı	Verin Kolanı	-	-
Arazdeyen	Yerash	Ararat	03.07.1968
Arıhveli	Lernut	Ahuryan	21.10.1967
Armudlu	Tufaşen	Artik	31.05.1946
Armudlu	Tanzut	Hoktemberyan	04.04.1946
Arpa	Areni	Yeğğnadzor	10.09.1946
Arpaçay	Ahuryan	Ahuryan	31.07.1950
Arpavar	1. Lusakert 2. Nşavan	Artaşat	20.08.1945 21.10.1967
Artiz	Gehart	Abovyan	04.04.1946
Astazur	Şvanidzor	Megri	22.04.1935

Astazur St.	Şvanidzor St.	Meğri	19.09.1950
Aşağı Adıyaman	Nerkin Getaşen	Martuni	07.12.1945
Aşağı Ağbaş	Arevşat	Artaşat	20.08.1945
Aşağı Ağcagala	Nerkin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Aşağı Ağdan	1.Morut 2.Aknapyur	İcevan	25.05.1967 11.11.1970
Aşağı Ahta	Razdan	Razdan	30.06.1945
Aşağı Alçalı	Artvanist	Martuni	27.09.1968
Aşağı Aylanlı	Lenuği	Eçmiedzin	04.04.1946
Aşağı Giretağ	Nerkin Giretağ	Gafan	1991
Aşağı Gözeldere	Vardenis	Martuni	07.12.1945
Aşağı Hatunarhı	Gay	Eçmiedzin	25.01.1978
Aşağı Ganlıca	Vağramaberd	Ahuryan	26.04.1946
Aşağı Garabağlar	1.Çimenkent 2.Urtsadzor	Ararat	25.01.1978
Aşağı Garagoymaz	Nerkin Sasunaşen	Talin	12.11.1946
Aşağı Karanlık Kas	Martuni Kas	Martuni	-
Aşağı Karanlık İli	Martuni İli		09.09.1930
Aşağı Garhun	Araks	Eçmiedzin	04.04.1946
Aşağı Göyleser	Dimitrov	Artaşat	01.12.1949
Aşağı Nec İli	Sayat Nova	Masis	25.01.1978
Aşağı Pirtiken	Dzorağyuğ	Talin	02.03.1940
Aşağı Pürülü	Geğavank	Gafan	09.04.1991
Aşağı Türkmenli	Lyusagyuğ	Eçmiedzin	01.03.1935
Aşağı Zağalı	Tsovak	Vardenis	12.08.1946
Aşağı Zeyve	Hartaşen	Eçmiedzin	25.01.1946
Avdalağalı	Vağaşen	Martuni	03.01.1935
Avdallar	Hasavan	Abovyan	04.04.1946
Avdibey	Sahkaşen	Spitak	04.05.1939
Ayaslı	Aygestan	Artaşat	-
Ayğırğölü	Aknalıç	Eçmiedzin	25.01.1978
Aynalı	Davtaşen	Talin	19.04.1950
Ayrın	Petehavan	Noyemberyan	-
Ayesi	Gızilkent	Yeğagnadzor	15.07.1978
Babakişi	Bujakan	Nayiri	-
Babakişi	Ağavnadzor	Razdan	15.07.1948
Bacıoğlu	Haykavan	Ahuryan	07.12.1945
Bağçılık	Verin Pthni	Kotayk	09.04.1991
Kerkük	Artonk	Vardenes	09.04.1991
Bahçalar	Bagaran	Hoktenberyan	03.07.1968
Bala Ayrım	Pokr Ayrım	Tumanyan	1991
Balakend	Doveh	Noyemberyan	04.01.1938
Balıhlı	Zorakert	Amasya	09.04.1991
Barana	Noyemberyan	Noyemberyan	04.01.1938
Basarkeçer	Vardenis	Vardenis	11.06.1969
Basarkeçer İli	Basarkeçer İli		11.06.1969
Baş Abaran	Aparan	Aparan	03.01.1935
Baş Abaran	Aparan		03.01.1935
Baş Gerni	Garnı	Abovyan	03.01.1935
Başkent	Akung	Abovyan	04.04.1946
Başkent	Artsvaşen	Krasnaselo	25.01.1978
Başkent	Saralanc	Artik	31.05.1946
Başnalı	Bağramyan	Artaşat	01.12.1949
Bayandur	Vağadur	Gorus	07.05.1968
Bazarcık	Arai	Aparan	15.07.1946
Bazarçay	Gorayk	Sisyan	1991
Beceyezli	Vostan	Artaşat	20.08.1948

Bebirli	Bartsarāšen	Ani	03.02.1947
Molla Bedel	Yeğeknut	Hoktemberyan	04.04.1946
Bekdaş	Hordzor	Gafan	09.04.1991
Beryabad	Barepat	Krasnaselo	09.04.1991
Beykent	Mets Parni	Spitak	-
Bezirhana	Dzitankov	Ani	-
Bireli	Lancar	Ararat	03.07.1968
Bittice	Bartsarāšen	Artaşat	20.08.1945
Boğazkesen	Dzorakap	Ani	03.01.1935
Bozabdāl	Bazum	Gugark	25.01.1978
Bozdoğan	Sarakap	Ani	03.01.1935
Bozyokuş	Musaelyan	Aşotsk	12.11.1946
Büyük Kepenekçi	Musaelyan	Gukasyan	12.11.1946
Büyük Camışlı	Alagyaza	Aragats	04.01.1938
Büyük Ayrım	Medz Ayrum	Tumanyan	1991
Büyük Keyti	Keti	Ahuryan	26.04.1946
Büyük Garakilse	Kirovakan		30.09.1935
Büyük Karakoyunlu	Erizli	Vardenis	03.01.1935
Büyük Mezre	Medz Masrik	Vardenis	03.01.1935
Büyük Şehriyar	Nalbadyan	Hoktomberyan	19.04.1950
Büyük Şiştepe	Medz Sepasar	Gugasyan	12.11.1946
Büyük Şorlu	Demirçi	Masis	25.01.1978
Büyük Vedi	Vedi	Ararat	04.04.1946
Bulaglı	Habilkent	Masis	-
Calalaoğlu	Stepanavan	Stepanyan	-
Canahmed	Güneşli	Vardenis	03.07.1969
Carcarçı	Derek	Aragats	19.04.1957
Cebeceli	Crahovit	Masis	27.02.1960
Ceferabad	Gataşen	Hoktomberyan	04.04.1946
Celeb	Cradzor	Amasya	26.04.1946
Cengi	Vardablur	Aragats	19.04.1950
Cennetli	Zovaşen	Artaşat	02.03.1940
Cifteli	Zuygahpyur	Gukasyan	12.11.1946
Cızıhlar	Tsogamarg	Gukasyan	12.11.1946
Cloyhan	Beniamin	Ahuryan	07.12.1945
Coğaz	Berkaber	İcevan	25.01.1975
Cul	Hartavan	Vayk	19.04.1950
Çahırlı	Sovetakert	Vardenis	25.01.1978
Çahmag	Kamhut	Amasya	09.04.1991
Çanahçı	Sovetaşen	Ararat	10.09.1948
Çarhac	Kuybışev	Dilican	02.03.1940
Çatgıran	Nor Geği	Nairi	08.07.1957
Çaykent	Getik	Vayk	09.04.1991
Çamberek	Krasneselo	Krasneselo	1991
Çiçekbulag	Geğatap	İcevan	09.04.1991
Çirahlı	Crarat	Ahuryan	07.12.1947
Çırpır	Varser	Sevan	26.04.1946
Çiydemel	Arevaşog	Spitak	25.01.1978
Çiydemli	Azatavan	Artaşat	20.08.1945
Çotur	Sarameç	Spitak	26.04.1946
Çubuhçu	Vardaneşen	Hoktomberyan	04.04.1946
Çubuhlu	Tsovağyuğ	Sevan	03.01.1935
Daharlı	Getk	Ahuryan	07.12.1945
Damcılı	Mravyan	Abaran	03.01.1935
Danagirmez	Hovit	Abaran	15.07.1946
Darğalı	Anastasavan	Artaşat	01.12.1949
Daşkent	Hayrk	Vardenis	09.04.1991
Daşgala	Karaberd	Ani	03.02.1947

Daşlı	Daşakar	Ararat	03.07.1968
Dedeğişlag	Ahundov	Razdan	04.05.1939
Dedeli	Yeğnik	Talin	12.11.1946
Delikdaş	Tsakkar	Martuni	21.06.1948
Deligardaş	Saruhan	Kamo	21.06.1948
Dellekli	Zvoşæn	Abovyan	21.06.1948
Deller	Dalar	Artaşat	03.01.1935
Demirçiler	Goçavan	Kalinino	09.04.1991
Derbent	Karmrakar	Ahuryan	26.04.1946
Dere	Daranak	Vardenis	09.04.1991
Dereçiçek	Tsahkadzor	Razdan	-
Derekend	Dzorağyuq	Gugark	-
Dereköy	Daragyug	Gukasyan	12.11.1946
Develi	Ararat	Ararat	03.01.1935
Deymedağlı	Şrvenants	Gafan	-
Direkler	Karnut	Ahuryan	26.04.1946
Dokkuz	Kanaçut	Artaşat	20.08.1945
Dostlu	Bargamavan	Noyemberyan	25.01.1978
Dostluk	Ayanist	Masis	09.04.1991
Dovşankışlak	Şirakavan	Ani	19.04.1950
Düzharabe	Hartaşen	Gukasyan	12.11.1946
Düzkent	Ahuryan	Ahuryan	07.12.1945
Düzkent	Baroj	Talin	03.01.1935
Ellerr	Abovyan	-	12.11.1961
Elleroyuğu	Eller	Amasya	1991
Evciler	Arazap	Hoktemberyan	10.04.1947
Elyas	İpekli	Masis	04.04.1946
Efendi	Noraşen	Sevan	04.01.1938
Efendi	Narodzor	Spitak	26.04.1946
Eldere	Alvank	Meğri	1991
Eleyez	Yeğegis	Yeğeğnadzor	09.04.1991
Elibeyli	Atarbekyan	Eçmiedzin	04.04.1946
Eligöyçek	Kuçak	Aparan	03.01.1935
Elili	Salvard	Sisyan	03.01.1935
Emirhayır	Kalavan	Krasneselo	09.04.1991
Erefse	Arevis	Sisyan	03.07.1968
Erzekend	Arzakan	Razdan	-
Eskipara	Voskepar	Noyemberyan	-
Eyar	Agarakadzor	Yeğeğnadzor	10.09.1946
Ezizbeyov İli	Vayk İli	-	09.04.1991
Gabud	Kapuyt	Ezizbeyov	03.07.1948
Gerd	Kard	Gafan	09.04.1991
Gerger	Puşkino	Stepanavan	14.02.1937
Germez	Kamarik	Abovyan	25.01.1978
Gerni	Garni	Abovyan	-
Gomur	Komk	Ezizbeyov	09.04.1991
Goran	Gıgaran	Spitak	26.04.1946
Goravan	Yenikend	Ararat	04.04.1946
Gödekbulak	Garcahpyur	Vardenis	12.08.1946
Gödekler	Martuni	Krasneselo	-
Gödekli	Mrgavan	Artaşat	20.08.1945
Göl	Liçk	Martuni	-
Gölkend	Aygut	Krasneselo	09.04.1991
Göllü	Ardenis	Amasya	09.04.1991
Göykilse	Kaputan	Abovyan	03.01.1935
Göykümbet	Gağanist	Masis	01.12.1949
Göyyokuş	Saralanc	Spitak	26.04.1946

Hacı Bayram	Bagaran	Hoktembryan	03.01.1935
Hacı Halil	Tsahkoahovid	Aragats	15.07.1946
Hacı Mugan	Tsovazard	Kamo	25.01.1978
Hacı Nezer	Kamo	Ahuryan	03.01.1935
Hacıgara	Aygeşat	Eçmiedzin	03.01.1935
Hacılar	Mrgastan	Eçmiedzin	03.01.1935
Haçadarag	Haştarak	İcevan	-
Haçakilse	Paros	Artik	30.01.1961
Haçasu	Açacu	İcevan	-
Hahıs	Dzorap	Eşterek	01.12.1949
Haggıhlı	Semed Vurğun	İcevan	25..011978
Hallavar	Halavar	Gugark İli	1991
Hamamlı	Spitak	Spitak	26.09.1949
Hamamlı İst	Spitak İst.	Spitak	31.07.1950
Hamasa	Amasiya	Amasiya	-
Heyder Bey	Sverdlov	Stepanavan	21.04.1940
Hebilkend (Bulaglı)	Kalinin	Masis	26.09.1967
Hemzeçimen	Mrgahovit	Gugark	25.01.1978
Hesenkend	Satin	Yeğegnadzor	03.01.1935
Horadiz	Oradis	Ezizbeyov (Vayk)	03.07.1968
Hozukend	Guzukend	Amasiya	-
Hüseynghuluagali	Nerimanli	Vardenis	09.04.1991
Haçdur	Tsahkasat	Tumanyan	03.01.1965
Hackend	Debed	Gugark	03.01.1935
Halisa	Noyakert	Ararat	09.04.1991
Hancığaz	Gözeldere	Gugark	01.06.1940
Haraba	Sarvanlar	Artasat	-
Heyribeyli	Yervandasat	Hoktembryan (Armavir)	25.05.1967
Herretli	Arevabyur	Masis	25.01.1978
Hoşkotan	Voskevaz	Noyembryan	25.01.1978
İbiş	Yerizak	Amasiva	09.04.1991
İkinci Garakilse	Dozaraşen	Gukasyan(Aşotsk)	03.01.1935
İlançalan	Ardaşavan	Eşterek	-
İlanlı	Çaybasar	Amasiya	26.04.1946
İlhiyabi	Aygabats	Ahuryan	26.04.1946
İlmezli	Daşdadem	Kalinino	1991
İmanşahlı	Mhçyan	Artaşat	31.09.1950
İmanşahlı İst.	Mhçyan İst	Artaşat	03.01.1935
İmirhan	Saratak	Artik	01.06.1940
İmirli	Ttucur	Aparan	19.04.1950
İnekdağı	Yenikend	Vardenis	25.01.1978
İnekli	Andarut	Eşterek	01.12.1946
İpekli (Eylas)	Masis Sovhozu	Masis	04.04.1946
İrevan	Yerevan	-	1828 1936
Istisu	Cermuk	Ezizbeyov (Vayk)	03.01.1935
İtgiran	Gülüstan	Ezizbeyov (Vayk)	10.04.1947
İydeli	Pştavan	Hoktembryan (Armavir)	25.01.1978
İyli	Garakilse	Amasya	-
Kaftarli	Panik	Artik	-
Karvansaray	İcevan	İcevan	25.01.1978
Karvansaray	Amretaza	Abaran	04.04.1976
Keçili	Mrgaşat	Gukasyan (Aşotsk)	25.01.1978
Kefli	Kakavasara	Gugasyan	03.01.1935
Keşişkend	Geharot	Aragats	03.01.1935
Keşişkend	Mikoyan	-	06.12.1957

Keşişkend İli	Yeğegnadzorili	-	03.01.1935
Keşişviran	Zovaşen	Ararat	21.10.1967
Kelekarh	Şenavan	Hoktemberyan (Armavir)	04.04.1946
Keleli	Noraber	Ani	03.02.1947
Kelere	Gukasavan	Masis	01.12.1949
Kerkibaş	Şefeg	Vardenis	25.05.1967
Kerimarhi	Sovetakan	Hoktemberyan (Armavir)	03.01.1935
Kerimkend	Tsahkaşen	Kamo	03.02.1940
Gacaran	Kacaran	Gafan	04.07.1951
Gaçagan	Arevadzor	Tumanyan	25.01.1978
Galaca	Berdavan	Noyembaryan	25.01.1978
Galalı	Norebar	Ani	03.02.1947
Galtahcı	Hartağyuğ	Spitak	26.04.1946
Gamışlı	Vartanik	Hoktemberyan	25.01.1978
Ganlı	Garnışlı	Vardenis	12.08.1946
Gapılı	Gusanagyug	Ani	03.02.1947
Garabulag	Şagik	Amasya	09.04.1991
Garaburun	Karakert	Talin	31.07.1950
Garacören	Arağyut	Nairi	04.04.1946
Garadaş	Sevkar	İcevan	-
Garahamzalı	Tamamlı	Artaşat	-
Garahac	Lusaşoğ	Ararat	25.01.1978
Garamemmed	Meğraşat	Amasya	26.04.1946
Garanamaz	Yeniyol	Amasya	09.04.1991
Garanlıg	Geğhovit	Martuni	03.07.1968
Garanlıgdere	Havaradzor	İcevan	02.01.1935
Gargabazar	Aykaşen	Eçmiedzin	25.05.1967
Gargaya	Dzorvank	Krasneselo	09.04.1967
Gasimeli	Getapi	Artik	01.06.1940
Gızılgül	Arates	Yeğagnedzor	09.04.1991
Gızılkilse	Karmravan	Gukasyan	03.01.1935
Gızılgoç	Verin Gukasyan	Gukasyan	04.01.1938
Gızılören	Şenavan	Spitak	26.04.1946
Gızılvang	Çiçekli	Vardenis	24.07.1940
Gızgala	Getavan	Kalinino	25.01.1978
Lehvaz	Leyvaz	Meğri	09.04.1961
Lembeli	Debateşen	Noyemberyan	18.06.1960
Lök	Vartanazor	Meğri	-
Mağaracıg	Gdaşen	Amasya	09.04.1991
Mağde	Lernarot	Eşterek	01.12.1949
Mahmudcug	Pamzaşen	Artik	02.03.1940
Mahmudlu	Çaykend	Gafan	1991
Maralzemi	Tükut	Meğri	1991
Mehmandar	Hovtşat	Masis	25.01.1978
Mehrablı	Vardaşen	Artaşat	20.08.1945
Mehriban	Katnapyur	Talin	19.04.1950
Meşekend	Antaramec	Krasneselo	09.04.1991
Melikkend	Meliğyuğ	Aragadz	15.07.1946
Melikler	Spandaryan	Sisyan	04.05.1939
Mescidli	Nor Kyank	Artik	01.04.1940
Mesdere	Dalarik	Talin	21.01.1965
Mesimli	Aygepat	Artaşat	01.12.1949
Mezarcıg	Şenik	Talin	-
Molla Beyazit	Bumbakaşat	Hoktamberyan	03.01.1935
Molla Dursun	Şaumyan	Eçmiedzin	-
Molla Eyyublu	Coramut	Kalinino	09.04.1991

Molla Göyçay	Marlik	Ani	03.01.1935
Molla Gasım	Zovuni	Aparan	-
Molla Musa	Voshehask	Ahuryan	26.04.1946
Muğam	Muğamlı	Artaşat	04.04.1946
Nalbend	Şirakamat	Spitak	25.01.1978
Nerimanlı	Şatavan	Vardenis	09.04.1991
Neziravan	Kazaravan	Eşterek	09.04.1991
Nüvedi	Nonadzor	Meğri	1991
Ocaggulu	Arapi	Ahuryan	26.04.1946
Oğruca	Garaiman	Vardenis	25.01.1978
Oğrubeyli	Berkanuş	Artaşat	20.08.1945
Ohçoğlu	Vahci	Amasya	09.04.1991
Ortakend	Gladzor	Yeğəgnadzor	10.09.1946
Ortakilse	Maisyan	Ahuryan	26.04.1946
Ovandere	Hovanadzor	Stepanavan	19.04.1950
Öksüz	Darik	Amasya	09.04.1991
Ördekli	Lcaşen	Sevan	26.04.1946
Palıdli	Arpeni	Gukasyan	25.01.1978
Paşakend	Marmarik	Razdan	03.01.1935
Paşalı	Ezizbeyov	Vayk	08.07.1957
Patrinc	Voskehat	Eşterek	01.12.1949
Pirmelek	Areg	Talin	03.01.1935
Pirmezre	Katnarat	Gafan	29.06.1949
Polad Ayrım	Haçardzap	İcevan	25.05.1967
Reyhanlı	Haygavan	Ararat	04.04.1946
Revazlı	Ditavan	İcevan	25.05.1967
Sabuncu	Araksavan	Artaşat	25.01.1978
Saçlı	Noraşen	Abaran	15.07.1946
Safolar	Cermuk	Ezizbeyov Vayk	-
Salah	Akavnavank	İcevan	09.04.1991
Samangur	Geğakert	Eçmiedzin	25.01.1978
Samurlu	Sarapat	Gukasyan	12.11.1946
Saratı	Haçdarag	İcevan	-
Söyüdü	Sarnahpyur	Ani	02.03.1940
Subatan	Geğakar	Vardenis	09.04.1991
Sultanabad	Şurabad	Amasya	09.04.1991
Sultanbey	Bartsruni	Ezizbeyov	03.01.1935
Sungurlu	Hayrenyats	Artik	31.05.1946
Susuz	Tsmakasar	Talin	12.02.1946
Sübhanverdi	Luysahpyur	Ani	03.02.1947
Şabadin	Yeğek	Gafan	09.04.1991
Şahab	Mayakovski	Abovyan	11.04.1940
Şahablı	Şağap	Ararat	03.07.1968
Şahalı	Vahagni	Gugark	25.01.1978
Şahvarid	Huşakert	Bağramyan	03.07.1968
Şefeg	Vanevan	Vardenis	09.04.1991
Şeverit	Huşakert	Hoktomberyan	03.07.1968
Şidli	Yeğegnavan	Ararat	09.04.1991
Şihlar	Lusarat	Ararat	26.12.1968
Şişgaya	Gugaric	Vardenis	09.04.1991
Şirazlı	Vosgetap	Ararat	09.04.1991
Şirekgala	Vardenut	Abaran	15.07.1946
Şorlu Mehmandar	Mehmandar	Masis	03.01.1935
Şuruhlu	Şurnuh	Gorus	09.04.1991
Talin	Talin	Talin	-
Talış	Aruç	Eşterek	11.11.1970
Tamanlı	Burastan	Artaşat	-
Tapanlı	Gağasar	Spitak	25.01.1978

Tayçarlıh	Meğradzor	Razdan	31.05.1946
Taytan	Vanaşen	Ararat	25.01.1978
Tecrabay	Dzorahpyur	Abovyan	04.04.1946
Terp	Saravan	Ezizbeyov Vayk	27.02.1960
Tekerli	Tsahkaşen	Abaran	19.04.1950
Tekiye	Bazmahpyur	Eşterek	01.12.1949
Tekneli	Gogohovit	Gugasyan	25.01.1978
Tepedibi	Haykavan	Hoktomberyan	04.04.1946
Tezekend	Tavşut	Gukasyan	21.10.1967
Torpaggala	Hnaberd	Artaşat	01.12.1949
Tovuzgala	Berd	Şemşeddin	-
Uluhanlı	Zengibasari	Masis	31.12.1937
Ulya Sarvanlar	Sarvanlar	Masis	-
Urud	Voratan	Sisyan	03.07.1968
Uz	Uyts	Sisyan	09.04.1991
Uzunlar	Odzun	Tumanyan	30.09.1967
Uzunoba	Argavand	Hoktomberyan	10.04.1967
Üçüncü Garakilse	Dzoraşen	Gukasyan	03.01.1935
Vağudi	Vağadin	Sisyan	1991
Vedi İli	Ararat İli	Ararat İli	15.05.1968
Vermezzyar	Areşavat	Eçmiedzin	04.04.1946
Veliğalı	Dzorağyuğ	Martuni	-
Velikend	Tsahkavan	Şemşeddin	04.05.1939
Yagublu	Meğrut	Gugark	01.04.1946
Yamancalı	Dehtsut	Artaşat	25.05.1967
Yanıhpeye	Meşekend	Krasneselo	25.01.1978
Yarpızlı	Lçavan	Vardenis	25.05.1967
Yaşıl	Kakavadzor	Talin	12.11.1946
Yaycı	Dzovober	Sevan	25.01.1978
Yelgovan	Kotayk	Abovyan	31.07.1965
Yenikend	Tretunk	Vardenis	09.04.1991
Yeniköy	Harkov	Ani	-
Yukarı Adıyaman	Verin Getaşen	Martuni	07.12.1965
Yukarı Ağbaş	Abovyan	Artaşat	01.12.1946
Yukarı Ağcagala	Verin Bazmaberd	Talin	12.11.1946
Yukarı Guylasar	Bambakavan	Artaşat	20.08.1945
Yukarı Necili	Nizami	Masis	25.01.1978
Yukarı Pirtiken	Tsakkasar	Talin	02.03.1940
Yukarı Türkmenli	Abaga	Eçmiedzin	25.01.1978
Yukarı Zağalı	Ahbradzor	Vardenis	25.01.1978
Yuharı Zeyve	Taronik	Eçmiedzin	25.01.1978
Yuva	Şaumyan	Artaşat	19.04.1950
Zeyte	Zedea	Ezizbeyov	09.04.1991
Zeyve	David-Bek	Gafan	29.06.1949
Zengibasari İli	Masis İli	-	15.03.1953
Zengiler	Zorak	Masis	09.04.1991
Zerkend	Kut	-	-
Zerzibil	Zerkond	Vardenis	03.01.1935
Zod	Sotk	Vardenis	09.04.1991
Zolahac	Zolakar	Martuni	03.01.1935
Zorba	Sorik	Talin	03.01.1935
Zöhrablı	Mrganut	Artaşat	20.08.1945

Ek (2) : Rusya İşgalinden Önce Revan Hanlığının İlçeleri

№	İlçelerin İsimleri	İlçelerin Merkezi
1	Kırkbulak	Kenekir
2	Zengibasas	Uluhanlı
3	Şerur	Engice
4	Sürmeli	İğdir
5	Gernibasas	Gemerli
6	Vedibasas	Develi
7	Göyçe	Keve ³⁴⁷
8	Seedli	Hayribeyli
9	Talın	Talın
10	Seyitli	Uşi
11	Serderabad	Serderabad
12	Körpübasas	Eşterek
13	Abaran	Baş Abaran
14	Dereçiçek	Dereçiçek

Ek (3) : Rusya İşgalinden Sonra Revan Şehrindeki Dükkanlar

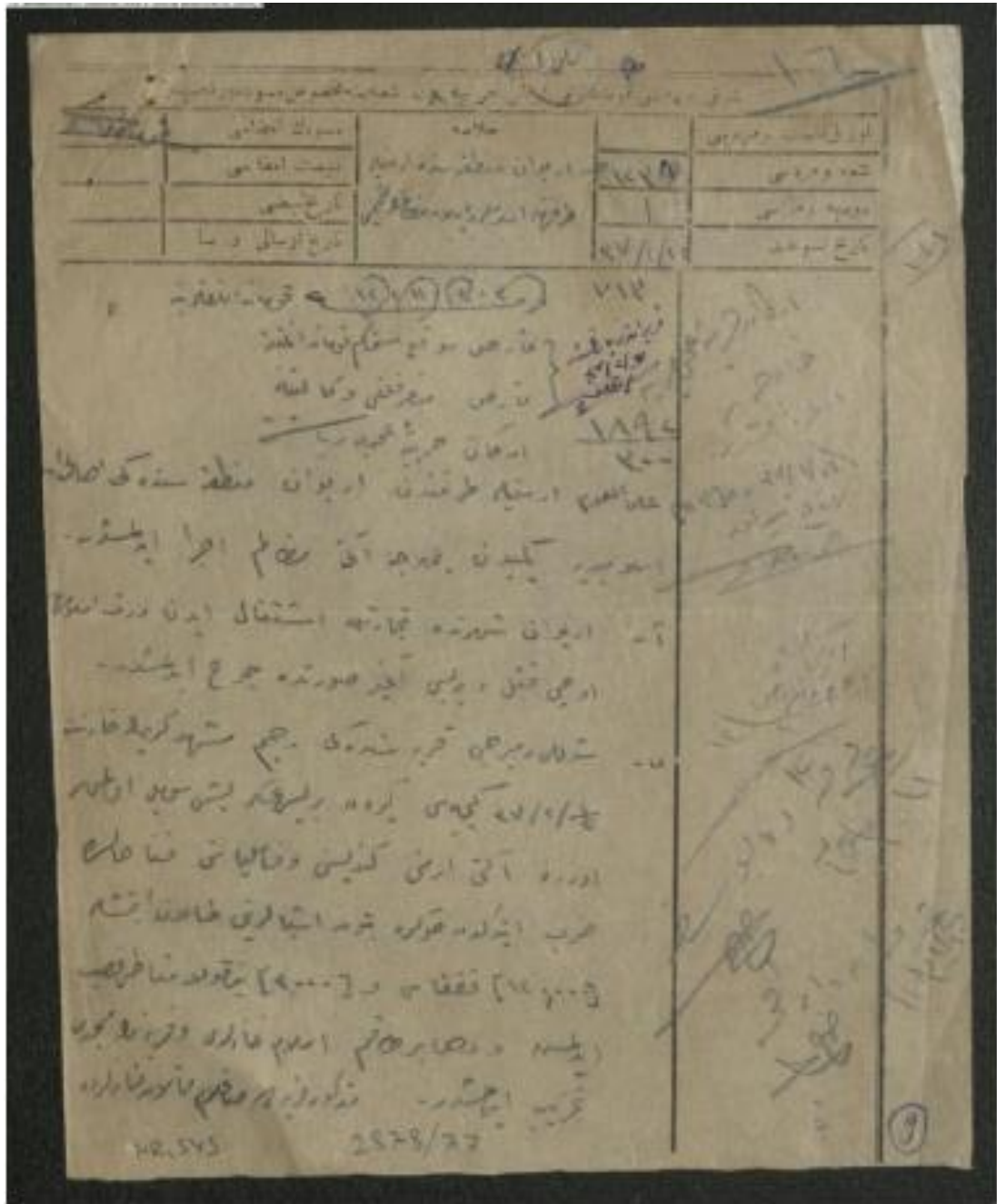
№	Dükkanların Yerleştiği Arazi	Dükkanların Sayı
1	Kervansarayların Etrafında	252
2	Pazarların Etrafında	543
3	Revan Kalesinde	32
4	Tepebaşı Mahallesinde	4
5	Şehir Mahallesi ve Mescidin Etrafında	18
6	Demirbulak Mahallesinde	2
	Toplam	851

³⁴⁷ Ermeni yazarları “Keve” toponimi Ermenileştirerek “Avan” ve “Gavar” kimi sunmuşlar. Azerbaycan kaynaklarında ise “Keve” toponimi Hazarların “Keber” tayfasının adından götürülmüştür. 1829 yılında buraya Türkiye'nin Beyazıt bölgesinden göçürülen Ermeniler yerleştirildikten sonra Ermenice “Nor Beyazıt” (1850'den sonra ise Novo Beyazıt) adlandırılmıştır. 1959'da ise Ermeniler tarafından tamamen değiştirilerek “Kamo” olarak adlandırılmıştır. Mahmudov, vd, *İrevan Hanlığı*, s. 157.

Ek (4) : Revan Hanlığında Kullanılan Para Birimleri

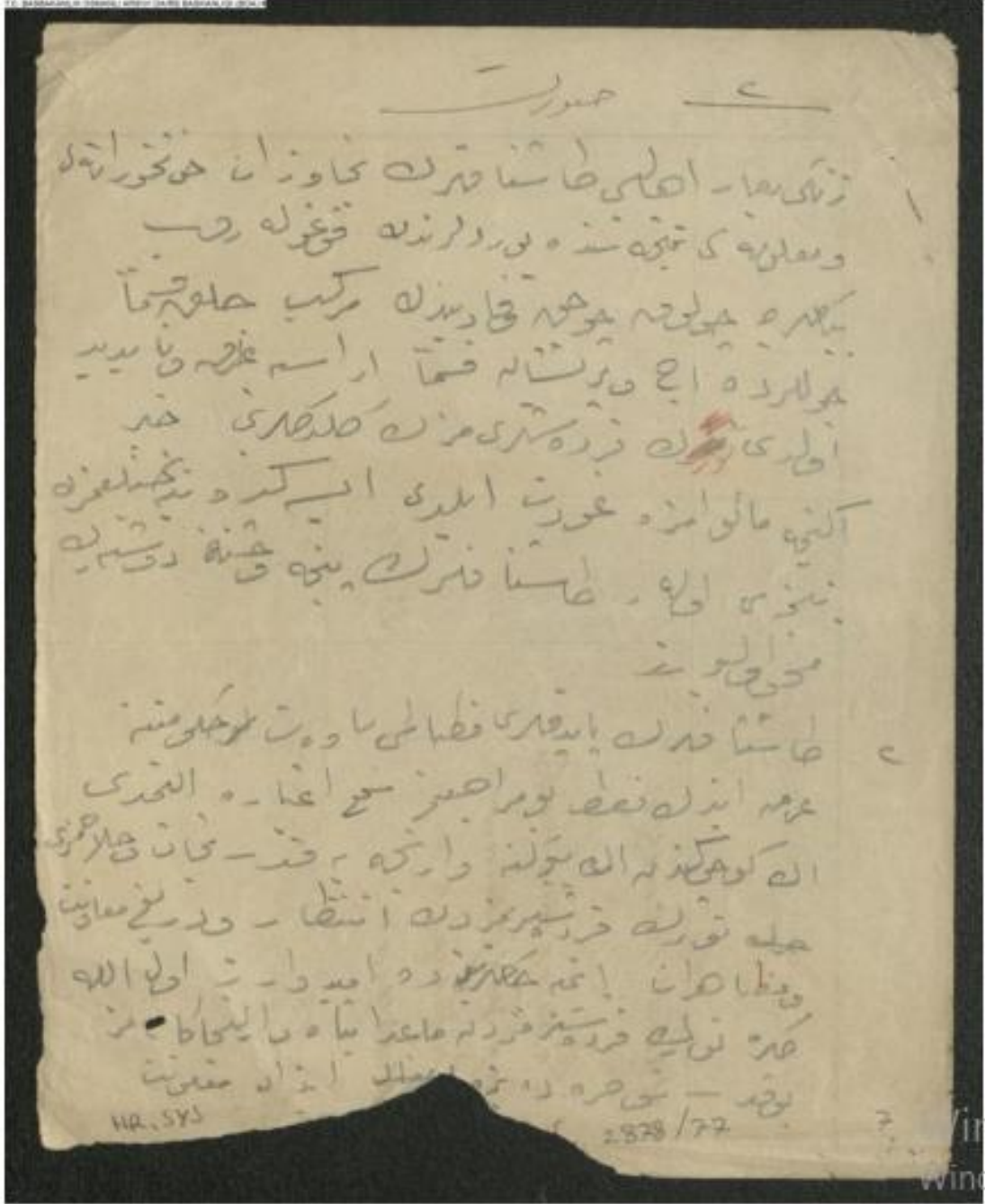
№	Para Biriminin Adı	Karşılığı	İlave Bilgi
1	Karapul	4 Garapul 7 Rus Gümüşüne Beraber	Revan Hanlığında Kullanılan Esas Para Birimi Sayılıyor. Bakır'dan Hazırlanmıştır.
2	Tümen	10 Sahipkıran	Safevilerden Kalma Para Birimi
3	Penahabad	10 Şahı Veya 500 Dinar	Karabağ Hanlığının Para Birimi
4	Şahı	2 Gümüş Kuruş	Safevilerden Kalma Para Birimi
5	Mahmudi	1 Gümüş Ruble	Safevilerden Kalma Para Birimi
6	Bisti	20 Dinar	Safevilerden Kalma Para Birimi
7	Kuruş	1 Gürcü Abbasısı	Osmanlı Para Birimi
8	Real	50 Kuruş	
9	Abbası		Gürcü Para Birimi
10	İran Sahipkıranı	2 Gürcü Abbasısı	Kaçarların Para Birimi
11	Darülhilafi	1 Rubl 34 Kuruş	Osmanlı Para Birimi
12	İmperial	10 gümüş ruble	Rusya Para Birimi

Ek (5) : Revan bölgesinde Ermenilerce Müslüman ahaliye yapılan mezalime dair belge³⁴⁸

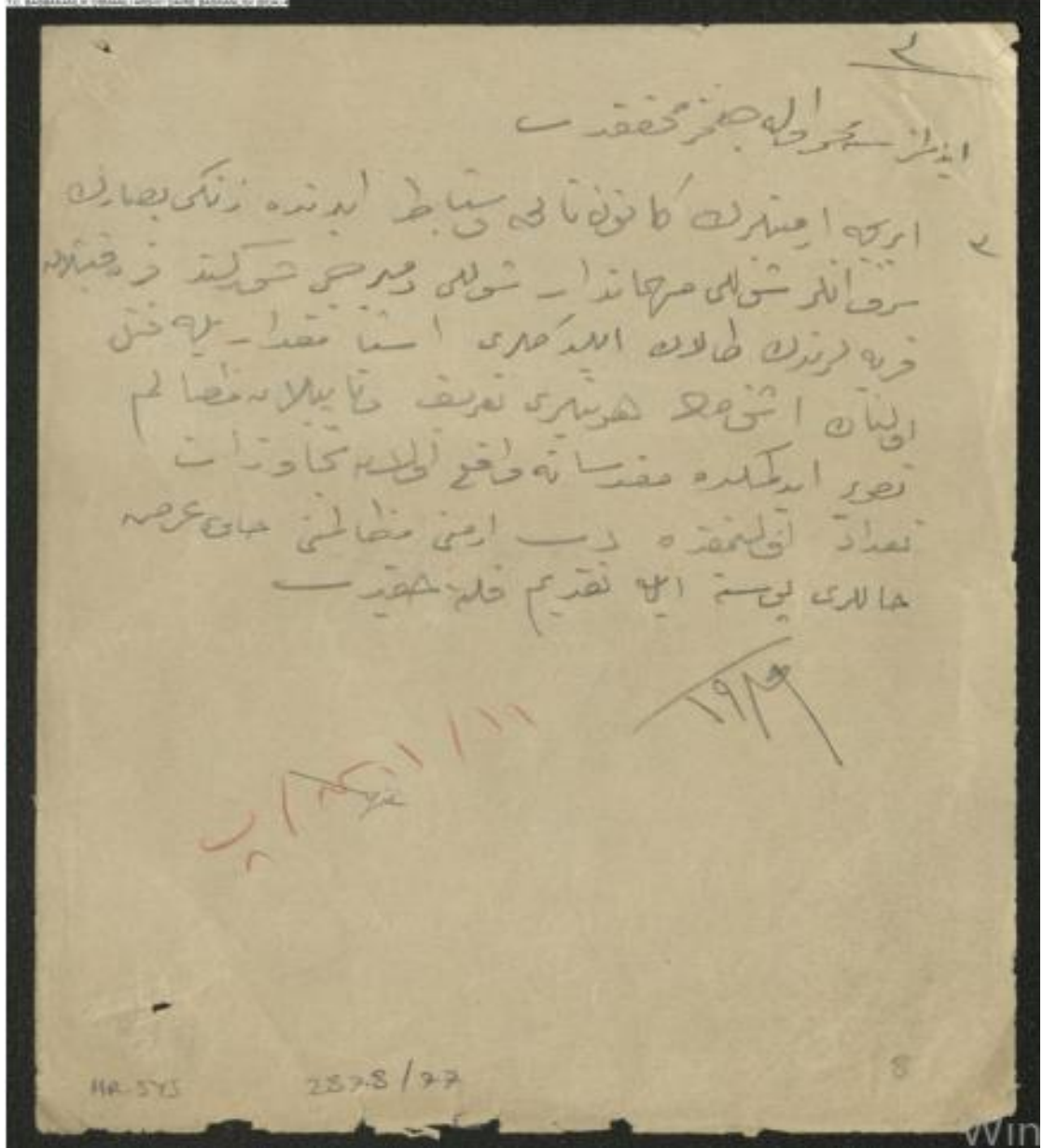
³⁴⁸ Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivi, HR_SYS_02878_00077_009_001.

Ek (6) : Zengibasar mıntkasında Müslüman ahaliye uygulanan mezalime dair belge³⁴⁹

³⁴⁹ Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivi, HR_SYS_02878_00077_007_001.

Ek (7) : Zengibasar mıntukasında Müslüman ahaliye uygulanan mezalime dair belge³⁵⁰

³⁵⁰ Devlet Arşivler Başkanlığı Osmanlı Arşivi, HR_SYS_02878_00077_008_001.

ÖZGEÇMİŞ

Musa Aliyev, 2009 yılında Gence şehrinde K. D. Uşinski Lisesini bitirdikten sonra askere gitti. 2013 yılında kazandığı Bakü İslam Üniversitesi “Dinşünaslık” Fakültesi’nden 2017 yılında mezun oldu. 2019 yılında OMÜ LEE, İslam Tarihi ve Sanatları Ana Bilim Dalı’nda Yüksek Lisans programına girdi. Orta derecede Arapça bilmektedir. Temel ilgi alanları, Arapça ve İslam tarihidir. 07.03.2022.

Orcid No: 0000-0002-6588-4754